Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 216 (15190) ◆ 1993 чылдың ноябрь 16, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 21.00 ☰ Садар өртээ 80 рубль.

Соңгулдаларга уткуштур

БАШТАЙГЫЛАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Бо хүннерде республиканың Төп соңгулда комиссиязында Федералдыг Хуралдың болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга кандидаттарның бүрүткээшкини кидин түлүк чоруп турар. Комиссия кежигүннериниң ажылының хемчээли дендии улуг, оларның бирээзи — К.-С. Будук-оол улуг-хүн, суббота чок, дыштанмайн ажылдап турарын чугаалады. Чүге дээрге бир кончуг берге, төнмес-батпас ажыл — деткиишкин хуудустарын хынаары. Чамдык хуудустарда 18 хар четпээн кижини-даа, документизиниң дугаары-даа чок, атбажы долу эвес улусту кииргилеп каапкан боор. Хуудуста кииртинген деткикчилериниң саны четпейн баар болза, немей ат салдырып маңнаар, ынчап турында үе-хуусаан база чаңгыс черге турар эвес.

Бүгү документилери шын болгаш бүрүткел эрте берген баштайгы кандидаттарның дугайында ам номчукчуларга дыңнадып көрээли.

Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелинче амдыысында ийи кандидат бүрүткеттинген. Ол дээрге республиканың иштики херектер сайыды Владимир Бораевич Кара-Сал. Ол дээди юридиктиг эртемниг, 1964 чылда Свердловскийнин юридиктиг институдун доскан.

Федерация Чөвүлелинче ийи дугаар кандидат — ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак. Ол дээди экономиктиг эртемниг, Москвага Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын доскан.

Бистиң республиканың Дээди Хуралынче — Парламентизинче политиктиг партиялардан азы шимчээшкиннерден база ол ышкаш хөөннити каттыжыышкыннарындан кандидаттарны Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн. Беш мандаттыг нийти республика соңгулда округунуң талазы-биле дараазында партиялардан, шимчээшкиннерден, хөй-нийти каттыжыышкыннарындан кандидаттар бүрүткеттинген.

Тыва Республиканың коммунистер партиязындан: 1) Чечек-оол Тамара Доваадыровна, Улуг-Хем кожуунуң «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору. 2) Ооржак Александр Санчаевич, ТР-ниң Президентизиниң юридиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи. 3) Нурсат Баир-оол Соянович, ТР-ниң монополияга удур эргелелиниң килдис начальниги. 4) Григорьев Степан Степанович, ТР-ниң үлетпүр, энергетика, транспорт, харылзаа сайыдының оралакчызы. 5) Яндай-оол Вячеслав Бавуевич, ТР-ниң аныяктар ассоциациязының президентизи. 6) Балчыр Борбак-оол Балчырович, «Дүк» фирманың чиңгине директору. 7) Бичеоол Владимир Монгушевич, «Аян» кооперативтиң даргазы.

Бот-догуннаан Тыва Республиканың улусчу намының мурнундан дараазында кандидаттар бүрүткеттинген: 1) Санчи Баир Түлүшевич, «Тыва коммерция-харылзаштырылга компания» акционерлиг нийтилелдиң президентизи. 2) Хоюгбан Амур Сатович, Чаа-Хөл район Совединиң даргазы. 3) Даржай Александр Александрович, ТР-ниң информация болгаш парлалга сайыды. 4) Монгуш Базыр Даваевич Дээди Советтиң Президиумунуң кол специализи. 5) Ооржак Даттыг-оол Манчын-Доржуевич, күрүне албан черлериниң профэвилел организацияларының ресчөвүлелиниң даргазы. 6) Күжүгет Калин-оол Сереевич, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы. 7) Монгуш Сыкырбан Ырышевич, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы, ажылагый эргелелиниң начальниги.

Партиялар болгаш каттыжыышкынар боттарының кандидаттарын чеди санныг чедир депшидип болур, а соңгулда үезинде ук партияның программазын соңгукчулар деткип, бадылаашкынын хөйну бээр болза, адаттынган 7 кандидаттың иштинден бир кижини Дээди Хуралче ук партия азы каттыжыышкын депутаттадырын боду шиитпирлээр.

Кандидаттарның бүрүткээшкини болган санында-ла ол дугайында медээдерни чонга дыңнадып турар бис.

Бистиң корр.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ УЖУРАЖЫЛГАЛАРЫ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ноябрь 10-11 хүннеринде Улуг-Хем кожуунга барып чораан. Ол ийи хонук иштинде кожууннуң чурттакчылыг черлеринге шуптузунга чедип, бүдүрүлгелер, албан черлериниң болгаш организацияларның коллективтери-биле ужурашкылаан, школаларга, эмнелгелерге болгаш уруглар садтарынга чораан. Эрткен неделяның четверигинде, кежээ орай, кожууннуң активи болгаш тус чер чагыргаларының даргалары-биле ужурашкан.

Ш. Д. Ооржак аңаа чүве чугаалааш, тус чер чагыргаларының болгаш ажыл-агый удуртукчуларының чонуун социал камгалалының айтырыгларының талазы-биле ажылдарының идепкейлиг чоруттунуп турарынга болгаш дээштиг үре-түүнелдиринге сеткил ханыышкынын илереткен. Чижээ, эрткен чазын Чазактың хүлээп алганы тараа бүдүрериниң немелде хемчегларинин дугайында доктаалын күүседирин чедиишкиниг чоруп турарын айыткан. Ол доктаалды тус-тус черлерге боттандырып чорудуп турарының ачызында өг-бүле бүрүзүнге 300-400 килограмм аъш-чем тараазын халаска болгаш куду өртектер-биле чаа дужүттен бээр арга кожуунуң чурттакчылыг черлериниң хөй кезиннге тургустуган. Ол хлебке акша дузаламчызыбиле кады чонга, ылаңгыя оларның эвээш хандырылгалыгларынга боттуг дузаламчы бооп турар. Ол ышкаш шыырак арат ажыл-агыйларын, биче бүдүрүлгелериниң коммерция структураларының хөй уругларлыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, инвалидтерге шефтээшкиннерни, чаңгыс черчурттуг студентилерге болгаш сургуулдарга материалдыг деткимчелери улуг сонуургалды болдуруп турар. Президентиниң бодап турарыбиле алырга, ол болза тываларның бот-боттарынга дузалажыр талазы-биле онзагай национал аажы-чаңнарының чамдыызының чон ортузунда ам-даа артып калганының херечизи бооп турар, ындыг чаңчылдарның ачызында эвээш саныг чон төөгүүнүң кадыг-дошкун шылгалдаларының үезинде шыдажып эртип келген.

Социал камгалалдың айтырыгларын шиитпирлээринге четпестерниң фактыларының дугайын Президент онза шыңгыы чугаалаан: ол болза компенсацияларны, пенсияларны, акша дузаламчыларын бээрин саададып турары-дыр. Чамдык ажыл-агыйларда ажыл төлевирин ийи-үш ай иштинде бербейн турарын шыңгыы буруу шапкан. Оны болдурбазының аргазы бар, үүге дээрге садар мал-маган бар болгаш складтарда тараа долу бооп турар. Ш. Д. Ооржак бүдүрүлге удуртукчуларындан эң чоокку хүннерде ажыл төлевириниң талазы-биле өреширеэин төлээрин негээн.

Президент районда экономиктиг реформаларның чоруп турарының дугайында болдунуң бодалын түңнээш, рынок Улуг-Хемде бут кырында улам-на быжыы-биле тургустунуп турарын демдеглээн. Ол дугайын дүүн чаа-ла массалыг болуушкун бооп турган ажыл-агыйжы эвес, шүшпеңе чоруктуң эвээжээни херечилеп турар. Ындыг-даа болза, реформаларны боттандырып чорударында, ылангыя, рынок механизмин удуртуп-башкарының талазы-биле быжыг системниг чорук көзүлбейн турар деп. Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ооң ужурундан тус черниң монополист бүдүрүлгелери өртекүнеин кыдыг-кызыгаар чоккa улгаттырып турар-дыр.

Ш. Д. Ооржак рынок экономиказын тургузар талазы-биле кол-кол түүлдерге болгаш Чазактың туруштарынга доктааган. Оларның бирээзинге чаа инвестиция политиказын хамаарыштырып болур. Келир чылын чаңгыс аай инвестиция фондузун тургузарын планнап турар болгаш ооң акша-хөрөнгизин күрүне болгаш хуудаа структураларга дең эргеге болгаш конкурска-даа үндезилээш, тускайлаар апаар. Ооң негелдери кымга-даа дөмей: инвестицияларны бүдүрүлгени организастаарынга ажыглаар болгаш экономиктиг ажының бээри албан болур үжүрлүг.

Президент конституциялыг реформаларже, ылангыя черчерге эрге-чагыргаларны эде организастаарынче улуг кичээңгейни салган. Ооң кудуку кезектерин күштелдирери бирги чертелиг ужур-дузалыг бооп турар. Тыва Республиканың чаа Конституциязын ёзугаар нийтизи-биле эргечагырганың бүрүн эргелериниң кол хемчээли кожууннар, сумулар болгаш арбаннарга онаажып турар, ынчаарга ындыг эргелерни боттандырып чорударынга — эрге-чагырганың үстүү кезектеринден хосталган немелде штаттарны, саң-хөө акша-хөрөңгизин, транспортту берип турар. Ынчангаш ам кожуунуң, суурнуң, хоорайның амыдыралчуртталгазының башкарылгазынга чонуга сөс эвес, а хөрек кырында бараан болурунга белен аныяк, күш-шыдалдыг, инициативтиг болган ак сеткилдиг кижилериң бар болуру дыка чугула бооп турар-дыр.

Ш. Д. Ооржак Россияның чаа Конституциязының төлевилелинин дугайын тайылбырлап чугаалааш, ооң дыка хөй түүлдерин, оларның аразында республикаларның суверенитетинге хамаарышкан түүлдерин шилчилге үезинин негелдеринге дүүштүр чөпшээрежилге кылдыр үнелеп көрүп болурун демдеглээн.

Республикада нийтилел-политиктиг байдалды чугаалааш, Президент, ону четчир деп-дески деп айыткаш, районнуң активин ону быжыглаарынга бүгү хемчег-биле деткиринче кыйгырган. Бо талазы-биле улуг-хемчилер эвээш эвес ажылдарны кылып чоруткан. Чижээ, өжегээр өлүрүүшкүн-биле демиселдиң эрге-хоойлу баазазын күштелдирер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң биддиңгир Чарлыының соонда Улуг-Хем районнуң корум-чурум камгалаар органнарының идепкейлиг ажыл-чорудулгазының түңнелинде ындыг хевирлиг кем-херек үүлгедиишкиннериниң санының көскүзү-биле эвээжээри чедип алдынган. Чон-биле чугаалажып көөрге, мал оорлаар чорукту баш удур болдурбазының талазыбиле ажыл дыка нарын бооп турар. Ынчалза-даа бо-даа айтырыг талазы-биле улуг өскерилгелерни баш удур көрүп турар документини чоокку үеле хүлээп алыр деп турар.

Ш. Д. Ооржак соңгулда мурнунуң темазынга доктаваш, ол айтыргны Тыва Республиканың Дээди Совединиң удуртулгазы-биле чугаалажып көргениниң соонда, Президент болгаш Чазак, чоокку хүннерде Тываның үлузунга парламент-биле кады кыйгырыг үндүрер деп турарын активке дыңнаткан.

• • •

Ноябрь 12-де, пятницада, Президентнге Тыва Республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларының кирилгези-биле чөвүлел хурал болган. Аңаа Ш. Д. Ооржактың Улуг-Хем районга барып чораанының түңнелдиринге холбаштыр Улуг-Хем кожуунуң чурттакчылыг черлеринде, экономиказында болгаш социал адырында байдалды таныжып көргениниң үезинде тургустунган айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглер комплекизин ажылдап кылган.

• • •

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ноябрь 12-де Кызылдың кызыгаар отрядының дайынчы белеткелин хынаар талазы-биле комиссиябиле кады Тывага келген Забайкальениң кызыгаар округунуң командылакчызы генерал-майор А. М. Ерёмиин күлээп алган.

Беседа үезинде ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның россия-моол кызыгаарының тыва участогун бижыглаар талазы-биле санаалаан хемчеглерин РФ-тиң Кызыгаар шериниин удуртулгазы болгаш РФ-тиң Чазаа түүлдүг деп көргенин командылакчы дыңнаткан. Ол хемчеглерни боттандырып чорударынга 500 миллион рубльди тускайлаан. Кызылдың кызыгаар отрядының кезектерин Тываан шериг албанынга келдирткеннербиле четчелээр айтырыг талазы-биле республиканың удуртулгазын деткиринге белеин А. М. Ерёмин илереткен.

Ш. Д. Ооржак тыва болгаш моол улустуң аразында харылзааларның эп-найыралы ёзу-биле бооп турарын болгаш моон-даа соңгаар ындыг бооп артарын демдеглээш, кызыгаар шериглериниң күштерин тус черниң чурттакчыларының деткимчези-биле күрүне кызыгаарларын камгалаар айтырыгларга чогуур корум-чурумну тургузар апаарынга идегелин илереткен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби бешки (ээлчег чок) сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби бешки (ээлчег чок) сессиязын 1993 чылдың ноябрь 17-де хүндүскүнүң 13 шакта Кызыл хоорайга чыылдырар.

• • •

«Россия Федерациязының Конституция төлевилелинин дугайында» айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби бешки (ээлчег чок) сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1993 чылдың ноябрь 15. № 138.

«Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун ону парлаан хүнүнден эгелээш, күштүг болдурар.

2. Тыва Республиканың Чазаа «Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазаанын шиитпирин ийи ай хуусаада таарыштыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 30.
№ 538.

«Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер.

2. Тыва Республиканың Чазаанга бир ай хуусаа иштинде кылыры-биле дагзыр чүүлдер болза:

Тыва Республиканың Чазаанның шиитпирлерин айыттынган Хоойлуга дүүштүр чүүлдештирер;

Тыва Республиканың яамыларының, күрүне комитетериниң болгаш ведомстволарының, районнар чагыргаларының айыттынган Хоойлуга дүүшпейн турар нормативтиг актыларын, ооң иштинде саавырларын эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын хандырар;

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестициялардыг будурулгелерни бүрүткээр чурумунун дугайында Дүрүмнү ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

даштыкы инвесторларга Тыва Республиканың девискээринде чер участоктарын ажыглаага дамчыдып бээринің чурумун болгаш негелделерин база күрүне (муниципалитет) өнүзүн даштыкы инвесторларга садарының чурумун ажылдап кылыр;

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок XXV сессиязы 1993 чылдың ноябрь 17-де Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга 13 шакта ажыттынар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок XXV сессиязынга келген депутаттарны 1993 чылдың ноябрь 16-да эртенгиниң 8 шактан 20 шакка чедиг Дээди Советтиң хүлээлгелиг алыышкын өрээлинге бүрүткээр. Телефону 3-68-42.

АРА КАГБАЙН ӨӨРЕНИР

Тыва Республиканың майысылалында өөренип турар Эвүрнүн сургуулдары, студентилериниң хөй кезиннгилгилп кээп турду. Ол кожууннуң удуртукчулары орумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип кирген аныяктарның шуптузунун даңзызын тургузап ап, оларга дузаны чедирер, оларнын-биле чугаалажып көөр дээш чедип келгенин дыңнаттылар.

Өвүрден Кызыл хоорайда үш үүс хире аныяктар өөренип турар. Оларның хөй кезии нийти чуртталга черлеринде. Чамдыктары дөргүл-төрелдериниң бажыңнарындан кээп өөренирлер.

Чыглып келген сургуулларның мурнунга байыр чедирип, сөс алыры-биле Өвүр кожуун чагыргазының даргазы Куулар Болат-оол көстүп келди.

— Эргим хүндүлүг студентилер, сургуулдар шупту, экии! Силерге Өвүр кожуннуң ажыл-ишчилериин мурнундан изиг байырны чедирип көрейн. Кожуунда амгы байдалдың дугайын баштай таныштырайн. Бисте ажыл-агыйлар рынок харылзааларынга тааржып, бурунгаарлаашкыныг базымнарны кылып турар. Бистинде үлетпүр бүдүрүлгелери кудулап бадыышкыныардан ам чоорту адырлып, ажыл-ижин бедидип эгелээн.

Бо чылда малдың баш саны элээн өскен. Малдың продуктуларындан эштти, суттү, дүктү бүдүрери элээн бедээн. Тудуг-суур ажылдарында бурунгаарлаашкын бар. Малга чем белеткели база үүгээр болган.

Ам хол ажыл—хыштаглаашкын болгай. Кыштагларже малдың чемнерни чедирип турар. Чонга ачы-дуза чедирериниң айтырыглары шиитпирлеттинип турар. Силериин аранда ыдык хамгалалынга ажылдаар доозукчулар база бар болгай. Эмнелге ажылдакчылары чоннуң кадыын быжыглаар, аарыгларны эвээжедир дээш, күженишкиниг ажылдап келген — дээш, ол чугаазын уламчылаан.

— Кожуун эмнелгезин ам-даа чугула үүлдер-биле чедирериниче сагыш салдынган. Чаа дерилгелерни эккелгеш, ону эптеп турар. Кезер эмчи ында чедип кээп, ажылдай берген. Берге аарыгларны Хандагайтыга эмнеп болурунун аргалары база тургустунган.

Кезип эмнээринге, ооң өске-даа аарыгларны эмнээринге ажыглаар чаа-чаа дерилгелерни Хандагайтыже чедирер ажылдарны моон сонгаар-даа организастаар.

Кызыл хоорайда өөренип турарларның аразында Өвүрге башкылап келирлер база бар. Хөгжүмге өөренип алырының школалары ажыттынгылаан. Ол школаларга ажылдаар чаа башкыларны уткып хүлээп алырынга белен. Ылангыя хөгжүм болгаш уран үүл башкылары чугула негеттинип турар.

Кожуунун келир үезин дээш ажылдаар чаа кадрлар амдаа херек дээрзин үүве чугаалаан удуртукчулар онзалап демдегледилер. Амыдырал хандырылгазынга ажылдаар тускай эртемниглериң чугулазын айыттылар. Өвүрде үүс ажыг арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары тургустунган. Оларның мал-маганының саны 2,5 катап өскен. Чаа рынок харылзааларынга дүүштүр ажылдап билир тускай эртемниглер чугула херек апарган. Санакчылар, садыгжылар, сайгарлыкчылар, фермерлер дээш, ооң-даа өске чаа-чаа мергежилдерни чугуда болу бергенин адааннар.

Өвүр кожуун — сураглыг чогаалчыларның, драматургтарның чурту. Ону сургуул бүрүзү уттуп болбас. Силериң аранардан чогаалчылар-даа композиторлар-даа үнер. Өөредилгеңерни ара кагбайн, кызып өөренип көрүңер. Бо рынок харылзааларының үезинде өөредилге черинге кирип алыры аажок бергедээнин билир болгай силер. Хөй түнүт акшакөпеекти база төлээр-дир. Карак кызыл, шудургу өөредилгени уламчыланар — деп, кожуун чагыргазының даргазы демдегледи.

Сургуулларга, студентилерге Өвүрүнүн удуртукчуларындан Светлана Адыгжы, Сат Көк-оол, Николай Монгуш, сургуулдардан башкы институдунун студентизи Саяна Монгуш олар аңаа арга-сумезин кадып, үүве чугаалааннар.

Кызыл—Хандагайты аразында автобустар доктаамал чоруп турар. Суурларның аразында чоруп турар автобустар база бар. Моон сонгаар Хандагайты — Чадаана — Ак-Довурак аразынга маңнаар рейсти тургузарын кожуунуун удуртулгазы дугуржулганы чорудуп турар. Хандагайты суурда автовокзалдың чанында чаа гаражты ажыглалга киирер дей берген.

Өвүрден студентилер чөвүлелиниң даргазы Владимир Ооржак Кызылдың өөредилге черлеринге дыштанылга кежээлери демнежип тургаш оргэнизастаарын саналдаан. Коммерсантылаарының, саарылга кылырының сургуулунга өөренип алырының чугулазын студентилер саналдарынга демдеглээннер.

Хептерни аргып, даарап, идиктерни улдуруп, ону септеп-даа билири ам амыдыралга чугула апарган. Янзы-бүрү амданыг чемнерни быжырып билири чугула.

Кызылдың алгы заводунга практикалап, аңаа өөренип алгаш, алгы-кешти эттээрин, дүктү болбаазырадырын шиңгээдип алырын күзеп турганнар. Ынчангаш төрээн чери Өвүрге баргаш, ажылгал чок алгы-кешти болбаазырадып, дүктү дыдып, хоюглаш, биче бүдүрүлгежигештерден ажыдарын удуртукчулар, аңаа чыылган ада-иелер сургуулдарга сүмелээн.

Өвүр черниң уран талантылыг аныяктарының, уран үүл ажылдакчыларының концертин чыылган сургуулдарга, студентилерге, ада-иелерге бараалгаткан. Концерт эгелээр мурнунда Сергей Байыр Культура ажылдакчыларының эвилелиниң чогаалчы Сергей Бюрбю аттыг шаңналын Хандагайтыда уран үүл школазының башкызы Вилена Ооржакка тывыскан. Өвүрден Кызылда өөренип турарларга хөй түүнүт акшаны, эштти болгаш оон өске-даа чугула херектиг үүлдерни бергеи.

Охемчик ОНДАР.

ДҮЖҮТ ЭКИ БОЛГАН, А ҮЕР КОГАРАЛЫ...

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз бо ажыл-агый чылында нийтизи-биле 2810 га черге тарылганы чоруткан. Ооң иштинде тараа культураларын 2130 га, картофельди 10, ногаа аймаан 5 га черге тараан бооп турар. Тарылганы чорудуп тура, картофельди гектардан 60 центнерни, ногааны 100 центнерни, тараа аймаан 9,1 центнерни алырын планнаан турган. Тараа өстүрер звено (удуртукчузу дуржулгалыг механизатор Александр Кунгаа) 340 га черге кызыл-тас тарааш, гектардан 23,5 центнер дүжүттү ап, оон 800 тонна эки шынарлыг кызылтасты ажаап алган, 670 га черге сулаа тарааш, га бүрүзүнден 21,0 центнер дүжүттү алган. Ооң-биле кады ажыл-агый силостуң ногаан массазын планда көрдүнгенинден ажыр белеткеп алган, сенаж салыр планын база үүс хуу кылдыр күүседкен.

Совхозтуң шаңында бо хүннерде нийтизи-биле 2238 тонна тараа дүшкен. Тараа культураларын ажаап алырының нийти планын 220 хуу кылдыр күүседкен. Ажыл-агыйның шелдеринге тараа культураларының багай эвес бедик дүжүдүн тарып өстүреринге кызымак күш-ажылы болгаш арга-дуржулгазы-биле төлептиг болуп, эрес-шудургу ажылдааннар бар. Үстүнде кылдынган ажылдар оларның кызымак ажылдааныының түңнели-ле болгай. Тараажылар: Александр Кунгаа, Игорь Еизак, Семен Седип-оол, Радик Чооду, Владимир Донгак, Р. Бумба, Виктор Чооду болгаш оон-даа өскелер эки ажылдааннар, ону черле онзалап демдеглээр болза эки. Ол-ла оолдар боттары беш комбайн-биле тараазын чидириг чокка чогуур үезинде ажаап алганнар. Сенаж, силос тараа ажаалдазының үезинде совхозтуң хоочун, дуржулгалыг чолаачылары — Артём Агар-оол 630 тонна, Сергей Даразыг 622 тонна тараанны шаңче сөөрткеннер. Ол ышкаш мурнаачы ажылдыг дирип турар чолаачылар Виктор Сат, Арам Санчат болгаш оон-даа өскелер онза идепкейлиг ажылдааннар.

Рыноктуң бергелери ажылагыйны ооп эртпээн, кыварчаар материалдар, артык кезектер чедишпестеп турзажок, совхоз директору Виктор Чооду, 32 чыл ажыл эгажтыг кол агроном Кызыл-оол Ооржак, кол инженер олар бо талазы-биле болдунар-ла арга-ларны ажыглап турган, күскү хову ажылдарының чедимчелиг чоруттунарын хандырып, эки дүжүттү чидириг чок ажаап ап шыдааннар.

Тараажылар ажыл-ижиниң түңнели-биле шаннадып мактатканнар. Чижээ, тараа звенозунуң удуртукчузу комбайнер Александр Кунгаа күскү дүжүт ажаалдазының түңнели-биле сарлык-биле, Радик Чооду курортка дыш-таныр путевка-биле шаннаткан.

Бо чайын суг үерлээшкинниң халавы совхозтуң шелдеринге биче эвес когаралды таварыштырган. Тестиң суггарылга системазының Хүрек-Дугайда хөолбектелдирип суггарар 764 га эжиктен сиген шелдери бүрүү-биле үрелген. Ногааны болгаш картофельди үер чүму-биле алган. Үер халаының совхозка чедиргеи когаралын чогуур үезинде санап тодараткаш, ону өз талазы-биле харылаар ужурлуг черлерге үе-шаанда киирип кээн турбуже, бо хүннерге чедир совхозка чаңгыс-даа көпеек төлеттинмээн. Совхозтуң девискээринде үерге таварышкан шөлдерни, Теректиг-Хемнин көвүрүүн катап тургузар хемчеглериниң мынчага чедирилдынмайн турары алдептиг. Черле ынаш, республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы, Тес-Хем район чагырганының көдээ ажыл-агый эргелели, кожуунуң суг ажыл-агый чери бо талазыбиле кандыг бодалдыг ирги?

Үерлээшкиниң уржуктарын эдер ажылдар чогуур черлериниң деткимчези-биле шагда-ла эгелээр турган, оон мынчага ала-чайны төөдүр шимчевейн турганының чылдагаанарын дурген сайгарып көргеш, тодаргай хемчеглер алыры чугула бооп турар.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Берт-Даг суур.

ЧАЛАП ТУР

Бо чылдың ноябрь 26-да Өвүрнүң Дус-Даг Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдуң 85 харлаар юбилейинге уткуштур ыры, шулуктуң мөөрейи өртер.

Ат-сураглыг чогаалчыга тураскаатка байырлалга ол чер чурттуг чогаалчылар Виктор Көк-оол, Түлүш Кызыл-оол, Донгак Бегзи болгаш С. Сарыг-оолдуң чогаалдарынга уран номчулгалар ырлар күүселдезиниң талаы-биле уран талантылыглар маргыжар.

Аңаа киржир күзелдиглер боттарының изиг күзел, турасоруу-биле барып чедер. Өвүр кожуунуң ажыл-агыйлары, чогаалчының чоок төөлдери деткикчилер болбушаан, бедик шаналдарны аазап турар.

Уран үүлге салым-чаланыгларны чогаалчының юбилейи мөөрейге киржири-биле манап турар.

(Бистиң корр.)

Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге даштыкы инвестицияларны салып боттандырарының эрге-хоойлу болгаш экономиктиг үндезининери тодарадып турар болгаш даштыкы материалдыг болгаш сан-хөө курлавырын, даштыкы мурнакчы технологиини, углап-башкарар дурзулганы Тыва Республиканың улус ажыл-агыйынга хаара тудар база үре-түүнелиг ажылгаларыныө углаган.

I кезээ

Ниити үүлдери

1 үүл. Даштыкы инвесторлар

Республикага даштыкы инвесторлар боон болурлар:

даштыкы күрүнелер;

делегей организациялары;

бодунуң туруп турар чуртунуң хоойлужудулгазын өзугаар инвестицияларны чорудуп, боттандырар эргелиг даштыкы юридиктиг эргелиглер;

даштыкы хамаатылар, хамааты болбайн турар кижилер. Россия Федерациязының кызыгаарларының даштында доктаамал чурттап турар Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хамаатылары.

2 үүл. Даштыкы инвестициялар

Арыг орулганы (орулганы) алыр соруга-биле ажыл-чорудулганың сайгарлыкчы объектилериге болгаш өске-даа хевирлериге даштыкы инвесторларның салыры үнелиг эт-хөреңгилерин бүгү хевирлери болгаш оларны эдилээр эргелер, а ол ышкаш угаан-болал бот-өнүзүүнге эргелер даштыкы инвестициялар болур.

3 үүл. Даштыкы инвестициларны боттандырып чорудары

Даштыкы инвестовлар Тыва Республиканың девискээринге даштыкы инвестицияны мындыг хевирлиг боттандырып чорудар эргелиг:

юридиктиг эргелиглер болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хамаатылары-биле кады тургузуп турар бүдүрүлгелерге үлүг киириштирери;

ажылган турар бүдүрүлгелерни калбартыр, чаартыр болгаш оларның салбырларын тургузар соруга-биле дагын азы немелге салыышкынарны киирери;

даштыкы инвесторларга бүрүү-биле хамааржыр бүдүрүлгелерни, а ол ышкаш даштыкы юридиктиг эргелиглерниң филиалдарын тургузары;

бүдүрүлгелерни, эт-хөреңгини комплекстерни, бажыңнарны, тудугларны, бүдүрүлгелерге киржилге үлүглерин, хуулларны, акцияларны, облигацияларны болгаш өске-даа үнелиг саазынларны, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулгага дүүштүр даштыкы инвесторларга хамаарышкан турып болур өске-даа эт-хөреңгилерни садып алыры;

черни болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ажыглаар эргени алыры;

өске-даа эт-хөреңги эргелерин алыры;

чээлилерни, креди́ттерни, эт-хөреңгини болгаш эт-хөреңги эргелерни киириштирбишаан, Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлу-биле хорувайн турар инвестицияны боттандырып чорударының талазы-биле өске-даа ажыл-чорудулгалар.

Бо Хоойлуну болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актыларын ёзугаар даштыкы инвесторларың болгаш даштыкы инвестициялар бүдүрүлгелерниң чүде тускай чөпшээрелге (лицензияларга) үндезилээш, кылыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерни тодарадып тургузуп болур. Айыттынган чөпшээрелерни (лицензияларны) тыпсырының чорумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр.

4 үүл. Даштыкы инвестициялар объектилери

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестицияларны хоойлуга чөрүшкек эвес кандыг-даа объектилерге салып болур.

5 үүл. Тыва Республикага даштыкы инвестицияларны эге-хоойлу тавыштырылгазы

Тыва Республикада даштыкы инвестициялар-биле холбаалыг харылаалары бо Хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг өске-даа хоойлужудулгалар ёзугаар ажылдаан турып болур.

II кезээ

Даштыкы инвестицияларны камгалаарынга күрүне магадылалдары

6 үүл. Даштыкы инвестициларны эге-хоойлу чорудуу

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестициялар бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың девискээринде күштүг өске-даа хоойлужудулга актылары болгаш делегей керээлери-биле бүрүн болгаш чугаа чок эге-хоойлу камгалалында турар.

7 үүл. Хоойлужудулганың өскерилген үезинде магадылалдар

Тыва Республиканың инвестиция тыпсырының байдалдарына таарышпас хоойлужудулга актыларын хүлээн алган таварылгада даштыкы инвестициялаң ажыглатылып турары баштайгы он былыңның иштинде инвестицияларны боттандырып чорудуп турганы үеде күштүг боор турган хоойлужудулга актыларын ажыглаар.

8 үүл. Албадалдыг хуваашкынардан, а ол ышкаш күрүне органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң туразында хөлеңишкиннеринден камгалаар магадылалдар.

Тыва Республикада даштыкы инвестициларны күштүг хоойлужудулга ёзугаар национализаст болгаш хуваашкынга аны хавырышкынга таварыштырган турып болбас. Оларны күрүнеги болдуруп, национализастаан аны хуваган таварылгада даштыкы инвесторларга түүнү эгидилеги төлөөр үнелиг эгидилеги төлөөр.

Даштыкы инвестовлар Тыва Республиканың күрүне органнарының аны оларның албан-дужаалдыг кижилериниң Тыва Республиканың девискээринде хоойлужудулганы ёзугаар айыышкынарын хүүсеттенинин түнелеринде таваөшкан карылгаларын төлөөн алыр эргелиг.

9 үүл. Кырмагаларны даштыкы инвесторларга эгилеп болгаш дугаар төлөөн

Даштыкы инвесторга төлөп боор эгидиниң национализастаашкынын аны тавырышкынын черек кырында боттандырып чорударының дугайында аны чорукар деп турарының дугайында тускай билдине берген. Тере чеже национализастаан аны хавырып турар инвестициларны боттуг өскүзүнге дүүшкен турар ужурлуг.

Инвестицияны эн баштай салган валюта-биле аны даштыкы инвесторга таварымчалыг өске кандыг-даа даштыкы валюта-биле эгилишкинни саадыр чөпүү чылдаган чокта дораан төлөөр ужурлуг.

Бо Хоойлуның 8 үүлүнүң 2-ги кезээнде айыткан карылгаларны Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгаларын ёзугаар дедир эгидер.

10 үүл. Алдынган орулганы болгаш акша-хөреңгилерни ажыглаар талазы-биле магадылалдар

Чогуур үндүрүглерни болгаш акша чыылдаларын төлөөнинин соонда даштыкы инвесторларга шаптыктаашкын чокка даштыкыже шилчидирин магалылаар үүлдер болза:

инвестициялардан кирген орулганар;

экономиктиг өртек-үнелиг керээле айыткан хүлээлелерни күүсеттер талазы-биле акша негелделериниң эргелерге үндезилээш төлөөр түнеер;

инвестициларның чамдыкызын азы долузу-биле хөлеңишкиннеринден камгалаар магадылалдар.

Тыва Республикада даштыкы инвестициларны күштүг хоойлужудулга ёзугаар национализастаашкын болгаш хуваашкынга аны хавырышкынга таварыштырган турып болбас. Оларны күрүнеги болдуруп, национализастаан аны хуваган таварылгада даштыкы инвесторларга төлөөн түнеер эгидилеги төлөөр.

Даштыкы инвестовлар Тыва Республиканың күрүне органнарының аны оларның албан-дужаалдыг кижилериниң Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулга ёзугаар дедир эгидер.

11 үүл. Немелге магадылалдар

Тыва Республиканың күрүне эргелелериниң болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары боттарының эргезинин хемчээлин ёзугаар даштыкы инвесторларга болгаш даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге быжыглаан эт-хөреңгини киириштирбишаан, немелге магадылалдарны берген турып болур.

12 үүл. Иартылдааларны шинтпирлээр чуруму

Инвестицин талазы-биле маргылдааларны, оон иштинде эгидишкиннериниң хемчээлиниң, оларны төлөөн ис-болгаш хуваашкынга аны хавырышкынга таварыштырган турып болбас. Оларны күрүнеги болдуруп, национализастаан аны хуваган таварылгада даштыкы инвесторга таварымчалыг өске кандыг-даа даштыкы валюта-биле эгилишкинни саадыр чөпүү чылдаган чокта дораан төлөөр ужурлуг.

Бо Хоойлуның 8 үүлүнүң 2-ги кезээнде айыткан карылгаларны Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгаларын ёзугаар дедир эгидер.

10 үүл. Алдынган орулганы болгаш акша-хөреңгилерни ажыглаар талазы-биле магадылалдар

Чогуур үндүрүглерни болгаш акша чыылдаларын төлөөнинин соонда даштыкы инвесторларың болгаш даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чүде тускай чөпшээрелге (лицензияларга) үндезилээш, кылыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерни тодарадып тургузуп болур. Айыттынган чөпшээрелерни (лицензияларны) тыпсырының чорумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр.

4 үүл. Даштыкы инвестициялар объектилери

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестицияларны хоойлуга чөрүшкек эвес кандыг-даа объектилерге салып болур.

5 үүл. Тыва Республикага даштыкы инвестициларны эге-хоойлу таварыштырылгазы

Тыва Республикада даштыкы инвестициялар-биле холбаалыг харылаалары бо Хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг өске-даа хоойлужудулганың чугаа-биле, а ол ышкаш даштыкы юридиктиг эргелиглериниң филиалдарын тургузары: бүдүрүлгелерни, эт-хөреңги комплекстерни, бажыңнарны, тудугларны, бүдүрүлгелерге киржилге үлүглерин, хуулларны, акцияларны, облигацияларны болгаш өске-даа үнелиг саазынларны, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулга ёзугаар даштыкы инвесторларга хамаарышкан турып болур өске-даа эт-хөреңгилерни садып алыры;

черни болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ажыглаар эргени алыры;

өске-даа эт-хөреңги эргелерин алыры;

чээлилерни, креди́ттерни, эт-хөреңгини болгаш эт-хөреңги эргелерни киириштирбишаан, Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлу-биле хорувайн турар инвестицияны боттандырып чорударының талазы-биле өске-даа ажыл-чорудулгалар.

Бо Хоойлуну болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актыларын ёзугаар даштыкы инвесторларың болгаш даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чүде тускай чөпшээрелге (лицензияларга) үндезилээш, кылыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерни тодарадып тургузуп болур. Айыттынган чөпшээрелерни (лицензияларны) тыпсырының чорумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр.

4 үүл. Даштыкы инвестициялар объектилери

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестицияларны хоойлуга чөрүшкек эвес кандыг-даа объектилерге салып болур.

5 үүл. Тыва Республикага даштыкы инвестициларны эге-хоойлу таварыштырылгазы

Тыва Республикада даштыкы инвестициялар-биле холбаалыг харылаалары бо Хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг өске-даа хоойлужудулганың чугаа-биле, а ол ышкаш даштыкы юридиктиг эргелиглериниң филиалдарын тургузары:

даштыкы юридиктиг эргелиглериниң филиалдары.

14 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге хымалданы кылыры

Тудуг чорударына азы улуг хемчээлдерлиг эде кылыышкынар боттандырарына даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерни тургузарда, дараазында үүлдерни тодарадып-биле баш бурунгаар чогуур хымалдаларны чорудар:

көрдүүн турар инвестицияларың экономиктиг хөгжүлделериниң национал болгаш девискээр талазы-биле кол эге-ажыктарына дүүжүр;

Ада-чурт үлетпүрүүнүн, курлавырлар камгалазының, ажылга тургузарының, үндүүр киирилделериниң, төлелге балансының (даштыкыже үндүр сөөртүлгениң, кирг сөөртүлге солчуушкуннарының хөгжүлделин) социал хөгжүлделиниң техниктиг деңнелиге маган турары магадылалы;

Тыва Республиканың рынокунда адаанажылга байдалынга салдар чедирилгени;

даштыкы инвесторларга сүмелеп турар үүлдериниң ажыктыы.

Даштыкы инвестициларны бүдүрүлгелерни тургузары чугула херек апарган таварылгаларда санитар-эпидемиологтуг албаннарның чогуур түнелдерни алыры болгаш экологтуг хымалдаларны эттиирин негээр.

Хымалдаларның бүгү хевирлерни болгаш чөпшээрелерни бээрин Тыва Республиканың девискээринде боттанып турган хоойлужудулганың ниити байдалын ёзугаар боттандырар.

15 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң тургузукчу документилери

Даштыкы инвестициларны бүдүрүлгелериниң тургузукчу документилерге бүдүрүлгениң ажыл-чорудулганың үүлдерни болгаш сорулгаларын, киржиктиг-биле составын, устав фондузун тургузарының хемчээлин болгаш чугулаа киржиктиг-биле хемчээлин эргелер башкарылга органнарының структуразын, составын болгаш бүрүн эргезин, шинтпирлериниң хүлээн алырының чурумун, бир үн-биле хүлээн алдыкарын негеттиер айтырыгларын дамзыын, бүдүрүлгени тарадып дүжүрериниң чурумун тодарадып ужурлуг. Оон аңгыда, Тыва Республиканың девискээринде ажылдаттынып турар хоойлужудулганы ёзугаар ажыглаан турып болур.

Даштыкы инвесторлар акша-хөреңгилерни кадагаларыбыле банкыларга агар болгаш ганажылга счеттарлыг боор болуп.

Даштыкы инвесторлар күштүг хоойлужудулгада көрдүнген чурумну ёзугаар иштинки валюта рынокунда даштыкы валютаны садып алыры-биле мындыг счеттарга турап рубль акша-хөреңгилерни ажыглаан турып болур.

11 үүл. Немелге магадылалдар

Тыва Республиканың күрүне эргелелиниң болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары боттарының эргезинин хемчээлин ёзугаар даштыкы инвесторларга болгаш даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге быжыглаан эт-хөреңгини киириштирбишаан, немелге магадылалдарны берген турып болур.

12 үүл. Иартылдааларны шинтпирлээр чуруму

Инвестицин талазы-биле маргылдааларны, оон иштинде эгидишкиннериниң хемчээлиниң, оларны төлөөн ис-болгаш хуваашкынга аны хавырышкынга таварыштырган турып болбас. Оларны күрүнеги болдуруп, национализастаан аны хуваган таварылгада даштыкы инвесторга таварымчалыг өске кандыг-даа даштыкы валюта-биле эгилишкинни саадыр чөпүү чылдаган чокта дораан төлөөр ужурлуг.

Бо Хоойлуның 8 үүлүнүң 2-ги кезээнде айыткан карылгаларны Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгаларын ёзугаар дедир эгидер.

10 үүл. Алдынган орулганы болгаш акша-хөреңгилерни ажыглаар талазы-биле магадылалдар

Чогуур үндүрүглерни болгаш акша чыылдаларын төлөөнинин соонда даштыкы инвесторларың болгаш даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чүде тускай чөпшээрелге (лицензияларга) үндезилээш, кылыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерни тодарадып тургузуп болур. Айыттынган чөпшээрелерни (лицензияларны) тыпсырының чорумун Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр.

4 үүл. Даштыкы инвестициялар объектилери

Тыва Республиканың девискээринде даштыкы инвестицияларны хоойлуга чөрүшкек эвес кандыг-даа объектилерге салып болур.

5 үүл. Тыва Республикага даштыкы инвестициларны эге-хоойлу таварыштырылгазы

Тыва Республикада даштыкы инвестициялар-биле холбаалыг харылаалары бо Хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде күштүг өске-даа хоойлужудулганың чугаа-биле, а ол ышкаш даштыкы юридиктиг эргелиглериниң филиалдарын тургузары:

даштыкы юридиктиг эргелиглериниң филиалдары.

14 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге хымалданы кылыры

Тудуг чорударына азы улуг хемчээлдерлиг эде кылыышкынар боттандырарына даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерни тургузарда, дараазында үүлдерни тодарадып-биле баш бурунгаар чогуур хымалдаларны чорудар:

көрдүүн турар инвестицияларың экономиктиг хөгжүлделериниң национал болгаш девискээр талазы-биле кол эге-ажыктарына дүүжүр;

Ада-чурт үлетпүрүүнүн, курлавырлар камгалазының, ажылга тургузарының, үндүүр киирилделериниң, төлелге балансының (даштыкыже үндүр сөөртүлгениң, кирг сөөртүлге солчуушкуннарының хөгжүлделин) социал хөгжүлделиниң техниктиг деңнелиге маган турары магадылалы;

Тыва Республиканың рынокунда адаанажылга байдалынга салдар чедирилгени;

даштыкы инвесторларга сүмелеп турар үүлдериниң ажыктыы.

Даштыкы инвестициларны бүдүрүлгелерни тургузары чугула херек апарган таварылгаларда санитар-эпидемиологтуг албаннарның чогуур түнелдерни алыры болгаш экологтуг хымалдаларны эттиирин негээр.

Хымалдаларның бүгү хевирлерни болгаш чөпшээрелерни бээрин Тыва Республиканың девискээринде боттанып турган хоойлужудулганың ниити байдалын ёзугаар боттандырар.

15 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң тургузукчу документилери

Даштыкы инвестициларны бүдүрүлгелериниң тургузукчу документилерге бүдүрүлгениң ажыл-чорудулганың үүлдерни болгаш сорулгаларын, киржиктиг-биле составын, устав фондузун тургузарының хемчээлин болгаш чугулаа киржиктиг-биле хемчээлин эргелер башкарылга органнарының структуразын, составын болгаш бүрүн эргезин, шинтпирлериниң хүлээн алырының чурумун, бир үн-биле хүлээн алдыкарын негеттиер айтырыгларын дамзыын, бүдүрүлгени тарадып дүжүрериниң чурумун тодарадып ужурлуг. Оон аңгыда, Тыва Республиканың девискээринде ажылдаттынып турар хоойлужудулганы ёзугаар ажыглаан турып болур.

16 үүл. Бүдүрүлгениң уставта айыттынган фондузунче салыышкынарны саналары

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң уставта айыттынган фондузунче салыышкынарны киирерде, оон киржиктиг-биле, оон киржиктиг-биле дугурушканын ёзугаар доктаадыр, даштыкы инвесторга, бүрүү-биле хамааржыр бүдүрүлгени тургузар таварылгада даштыкы инвестор боду хуузунда шинтпирлээр. Ол кылдынган үүлдүң барымдаазын ындыг ажыл-чорудулганы чөпшээрээн хоойлужудулга ёзугаар дынакчы-лар организациялының чогуур түнелди бадыткаар.

Ол санажылганы Россия Федерациязының валютазы-биле-даа, Россия Федерациязының Төп банкызының тургусканы рубльди оон курузунга деңнеп үнелээн даштыкы валюта-биле-даа боттандырып болур.

17 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге күрүне бүрүткээшкини

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерге күрүне бүрүткээшкини Тыва Республиканың Чазааның бадылааны Дүрүмүн ёзугаар аңаа бүзүреттирген күрүне органының төлөөлекчизи боттандырар.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң Күрүне реестрин чорударын Тыва Республиканың Күрүнениң үндүүр инспекциязы боттандырар.

Даштыкы капиталдың киржилгези-биле ажылдаан турар бүдүрүлгениң уставта көрдүнген үүлдерин бүрүткээн азы өскерткен (эде бүрүткээн) дээш амгы хоойлужудулгада айыткаын ёзугаар Тыва Республиканың Чазааның тургусканы хемчээлге каайлыны (төлелгени) тыптар.

Бүдүрүлгени бүрүткээринге кирер үүлдер:

бүрүткээшкинге херек чугула документилерни бээри;

тургузукчу документилериниң экспертизазы;

бүрүткээшкин дугаарын тыпсыры;

тускай парааттынган Күрүне реестринче киирери.

18 үүл. Бүрүткээшкин эттиирери-биле киирер документилер

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерни бүрүткээринге дараазында документилерни киирер:

тургузун турары бүдүрүлгени бүрүткеп бээрин дилээн тургузукчуларның бижимел билдириишкини;

тургузукчу документилерни нотариустуң бадыткаазы ийи хоолгалыг бижин;

хоойлуда көрдүнген байдалдарда чогуур экспертизаларның түнеллери.

Тыванын азы Россияның юридиктиг эргелиглериниң киирзе чогуур үүлдери:

эт-хөреңгини эдилекчизиниң бүдүрүлгени тургузар дугайында шинтпирин нотариустуң шынзытканы хоолга азы оон төлөөлеттирген албан черниң шинтпирининң хоолгазы;

Тыва азы Россияның юридиктиг эргелиглериниң калы ажылдажылга бүдүрүлгени тургузарына киржин турар киржикчи бүрүзүнге тургузукчу документилериниң нотариустуң шынзытканы хоолгалары.

Даштыкы инвесторуң киирер үүлдери:

ону хаалыырын турары банкының азы өске-даа чээлиг-ужурлуг азы ону ойталаанына тайылбырлыг харыны билдириишкин ээзиниге бээр.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлге бүрүткээшкин эрткен соонда юридиктиг эргелиг албан чери болур. Ол бүдүрүлгениң бактаан турары албан черинде тус черни эргечырга органнарынга бүрүткээшкин эрткенинин дугайын дыннадыр. Бүрүткээшкин эрткенинин дугайын солуннарга паолаар.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң күрүне бүрүткээшкининиң дугайында үүлдерни даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чангыс аай Күрүне реестринче киирери-биле бүрүткээшкин кылын турар органнар бир ай хуусаада чорудуп бээр.

20 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгени бүрүткээриниң ойталаары

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгени бүрүткээриниң ойталаарын Тыва Республиканың девискээринде үүлге күүн болуп турар хоойлужудулга ёзугаар бүдүрүлгени тургузарының чурумун үрээнде аны бүрүткээшкин эттиирби-биле киирген документилер таарышпас таварылгада болдуруп болур. Бүрүткээшкин эрттиирерин ойталаанда судка хомудал киирип болур.

21 үүл. Тургузукчу документилерде немелделерни болгаш өскерлиишкиннерни бүрүткээри

Бүрүткелди эртип алган даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң, даштыкы инвесторларының болгаш оларның дөмей бүдүрүлгелериниң, филиалдарының, оларны дүжүргениниң дугайында медээлер оларның тургузукчу документилериниң немелделер болгаш өскерилгелер күрүне бүрүткээшкинин эртер аваар.

Тургузукчу документилерге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында бүдүрүлгениң төлөөлеттирген органының нотариуска шынзыттырган шинтпиринин хоолгазын оларны хүлээн алганының соонда 30 хонуктан эрттирбейн ону бүрүткээн органга чедирген турар ужурлуг. Тургузукчу документилерге киирген өскерилгелер болгаш немелделер оларны чүгле бүрүткээн соонда күштүг болур.

22 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелерни дүжүрери.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чогуур организас-эрге-хоойлу талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгеин таварылгаларда болгаш ында көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

Бир эвес бүрүткээшкин соонда чыл эрткенде даштыкы инвестициялардың бүдүрүлге айыттынган салыышкынарның 50 хуудан эвээш эвезин уставта айыттынган фондуже киржикчи бүрүзүнүн киргениниң фактыларының бадыткаашкынын киирбес болза, ол бүдүрүлгени бүрүткээн орган күрүне бүрүткээшкинин дугайында херечилелин дедир алыр болгаш ону дүжүрериниң дугайында билдириишкинни судка киирер. Бүрүткээн органның тодаратканы чамдык таварылгаларында салыышкынарның 50-ден эвээш эвес хуузун киргениниң барымдаазы дынакчы организациялардың берген түнели-биле бадыткаттынын болур ужурлуг.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгени дүжүргениң бүрүткээрин ону дүжүрер балансының дынакчы организациялының даштыканы дүжүрүүшкүн комиссиязының актызынга үндезилээш ону бүрүткээн орган боттандырар. Ону дүжүргениниң дугайында дыннадыгны солуннарга парлаар.

IV кезээ

Даштыкы инвестицияларлыг бүдүрүлгелериниң хевири болгаш ажыл-чорудулгазының негелделери

23 үүл. Ажыл-чорудулгазының хевирлери

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлге Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар хоойлужудулгада хоруглуг үүлдерден аңгыда бүдүрүлгениң уставында көрдүнген сорулгаларга дүүжүп турар ажыл-чорудулганың бүгү хевирлерни боттандырып болур.

Үнелиг саазынларның сарылгазы-биле, банкының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан камгаладышкын ажыл-чорудулгазын, харылзаштырылга ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулга ёзугаар боттандырар. Тыва Республиканың Чазаа чүгле тускай чөпшээрелге (лицензия) үндезилээн ажыл-чорудулганың өске-даа хевирлерин тодаралып болур.

24 үүл. Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң каттыжышкынары болгаш эвилелдери

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелер монополияга удур амгы күштүг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнген үүлдерге удур эвес экономиктиг каттыжышкынарын, эвилелдерин, ассоциацияларын, янзы-бүрү хевирлерине эки тура-биле киржир эргелиг.

25 үүл. Каайлы үндүрүүн онаары

Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелериниң уставта көрдүнген фондузунче даштыкы инвесторларның салыышкынын кылдыр Россия Федерациязыче болгаш Тыва Республикаже киир сөөртүп турар эт-хөреңгини, а ол ышкаш боттарының материаллыг бүдүрүлгезинге көрдүнген эт-хөреңгини, ону тургузарынга көрдүнген тургузукчу документиге көрдүүп каан хуусаа иштинде каайлы үндүрүү тыртарындан ол хосталыр болгаш даштыкылан киирип турары дээш үндүрүгү аңаа онаавас.

Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелериниң даштыкы ажылчыларының хууда хереглелине Россия Федерациязыче болгаш Тыва Республикаже киир сөөртүп турары эт-хөреңги, каайлы үндүрүүн тыртарындан хосталыр.

26 үүл. Бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгези даштыкыже үндүрери база оортан киирери

Устав фондузунда даштыкы инвестициялар 30 хуудан ажыг болгаш даштыкы инвесторларга долузу-биле хамааржыр ийикве, азы калы ажылдан турар бүдүрүлгелер, боттарының бүдүрүп үндүрген продукциязын болгаш боттуң хууда хереглелинге көрдүнген продукцияны Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының девискээринде күрүнелер аразының бүдүрүлгелерни дүжүрери бүдүрүлгелериниң чогуур организас-эрге-хоойлу талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгеин таварылгаларда болгаш ында көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

Бир эвес бүрүткээшкин соонда чыл эрткенде даштыкы инвестициялардың бүдүрүлге айыттынган салыышкынарның 50 хуудан эвээш эвезин уставта айыттынган фондуже киржикчи бүрүзүнүн киргениниң фактыларының бадыткаашкынын киирбес болза, ол бүдүрүлгени бүрүткээн орган күрүне бүрүткээшкинин дугайында херечилелин дедир алыр болгаш ону дүжүрериниң дугайында билдириишкинни судка киирер. Бүрүткээн органның тодаратканы чамдык таварылгаларында салыышкынарның 50-ден эвээш эвес хуузун киргениниң барымдаазы дынакчы организациялардың берген түнели-биле бадыткаттынын болур ужурлуг.

Даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чогуур организас-эрге-хоойлу талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгеин таварылгаларда болгаш ында көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

Бир эвес бүрүткээшкин соонда чыл эрткенде даштыкы инвестициялардың бүдүрүлгелериниң чогуур организ

Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

35 чүүл. Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелер ажылдакчыларының социал камгалалы болгаш оларның социал хандырылгазы

Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелернің ажылдакчыларының социал камгалалы болгаш оларның социал хандырылгазы (даштыкы ажылдакчыларның пенсия хандырылгазымдан ангыда) Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулгада көрүнген негелделер-биле тамырыштыр чоруттунар.

Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелернің пенсия хандырылгазының төлевирин оларның доктаамал чурттап турар черинің айы-биле ол чурттуң чогуур фондузунче база ол чурттун байдалдарында валюта-биле шилчидер.

Даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелер Россияныы, Тываны болгаш даштыкы ажылдакчыларның күрүне социал камгалалының талазы-биле шилчилгени болгаш Россияның, Тываның ажылдакчыларының пенсия хандырылгазының шилчилгези Россия Федерациязының бүдүрүлгелериге база организацияларыга көрүнген шалың-биле чорудар.

V кезээ

Даштыкы инвесторларның болгаш даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелернің черин ажыглаарын чедип алыр эргези болгаш эт-хөренги талазы-биле өске-даа эргелери

36 чүүл. Черин болгаш выларын ажыглаар эргеге бойдустуң өске-даа курлавырлары ажыглаар эргези Тыва Республиканың Чер кодексизи-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде өске-даа хоойлужудулга актыларын-биле тодаратты.

37 чүүл. Эт-хөренги хөлезилетип арендага бээри

Эт-хөренгини даштыкы инвесторларга, даштыкы инвестициялыг бүдүрүлгелерге хөлезилиг бээрин Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар.

38 чүүл. Чөпшээрежилге керээлери

Бойдустуң катап тургустунар база катап тургустунмас күрлавырлавын болбаазыралып болгаш шингээдип алыр база күрүне өнчүүнде турар, мичалзажок бүдүрүлге, албан черлериче, организацияларга ажыл-агый чорудуунга азы шалыпкын эргелеп башкарылгага дамчыдып бердинмээн объектилерни ажыглаары-биле холбашкан ажыл-агый ажыл-чорудуун кылыр эргени даштыкы инвесторларга бээрин, даштыкы инвесторлар-биле Тыва Республиканың Чазаның азы өске-даа төлөлекчи күрүне органы-биле чардынган чөпшээрежилге керээлерге үндезилеп хоойлуда көрүнген чурум-биле боттандырар.

Чөпшээрежилге керээнің күштүг болуп хуусаалы чөпшээрежилгенің онзагай байдалдары база негелделеп-биле тодаратты.

Керээде өске дутуржулга көрүнүмээн болза, чөпшээрежилге керээнің негелделерге чангыс талалыг өскертилге кылып болбас

Тыва Республиканың девискээринде күштүг хоойлужудулгадан ашкарааш үүлдер чөпшээрежилге керээнге киргеш турып болуп. Бо тамырлыгда оларны Тыва Республиканың Дээди Советинге бодуладыр аваар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 30.
№ 534.

Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге

Ниити үүлдери

1 чүүл. Банк деп билиишкин

Банк — бо Хоойлу-биле дүүштүр Россия Федерациязының (Россияның) Төп банкызының берип турары лицензияга (чөпшээрелге) үндезилээш, юридиктиг албан черлериниң база хуу-даа улустардан акша-хөренгини киириштирер эрге берген болгаш бодунуң өмүнээзинден оларны дедир эгидериниң, төлээринің база дүрген болурунуң негелделеринге оларны таарыштыр тургузар, а ол ышкаш банкының болунуң хуула акша-хөренгилериниң күселиг-биле капитал салыышкынарын акшаландырар;

д) санажылга документилерин болгаш өртек-үнелиг саазынарны (чектерни, аккредитивтерни, вексельдерни, акцияларны, облигацияларны база өске-даа документилерни) кылып үндүрер, садып алыр, садар болгаш кадаталап шыгжаар, оларның-биле өске-даа операцияларны боттандырар;

е) акшаның бодуу-биле санажыр ужурлуг үшкү кижилер дээш хүлээнивчи, магадылал база өске-даа хүлээлгелерни бээр;

ж) бараанларны бээр база ачы-дуза көргүзер талазы-биле негелде салыр эргелиг болуур; ниидыг негелделерни күүсединиң бергезин хүлээнип алыр болгаш он негелделерни (форфейтингини) ниикассаар, а ол ышкаш ол операцияларны бараанларның шимчээшкини дээш немелде контроль-биле (факторинг) күүселиг;

з) Тыва Республиканың, Россия Федерациязының юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилериниң база даштыкы юридиктиг албан черлериниң, хуу-даа кижилериниң даштыкы акшаның бодун база саннарда шыгжарга чыдар акшаны садып алыр;

и) Тыва Республика биле Россия Федерациязының күштүг боон турар хоойлужудулга актыларын ёзугаар Тыва Республиканың, Россия Федерациязының база оларның кызыгаарындан дашкаар даштыкы акшаны, өртек-үнелиг металлдарны, даштарны, а ол ышкаш олардан кылган чүүлдерни садып алыр болгаш садар;

к) бүгү делегейниң банк практиказын ёзугаар өртек-үнелиг металлдарны тып киирер болгаш шыгжап сугар, ол үнелиг чүүлдер-биле өске-даа операцияларны боттандырар;

л) клиентилерниң даалгазы-биле акша-хөренгини тып киирер болгаш өртек-үнелиг саазынарны таарыштыр башкарар (бүзүредилге, траст операциялары кылыр);

м) брокер база сүме ачы-дузазын чедирер, лизинг операцияларын боттандырар;

н) Тыва Республиканың Национал банкызының ийнкпе Россияның Төп банкызының чөпшээрээни-биле өске-даа операцияларны болгаш дүүштүр-даа кылыр.

Бо үүл-биле көрген бүгү-ле операцияларны тогуур лицензия бар турда, Тыва Республиканың Национал банкызының контролю-биле, рубль-биле-даа база даштыкы акша-биле-даа чорудуп болур.

6 чүүл. Фирманың ады

«Банк» деп сөстү азы ол төрөөнгөн ажыглааны-биле өске-даа сөс каттыжыышкынарын чүүле банк операцияларын кылыр лицензиялыг юридиктиг эргелиг кижилер фирманың адынга ийнкпе чарлал кылыр сорулга-биле ажыглан болур.

7 чүүл. Күрүнеиң болгаш банкыларның харыысалгазын ангылап кызыгаарлаары

Тыва Республиканың банкылары күрүнеиң (Тыва Республиканың) база Россия Федерациязының хүлээлгелери-биле харылавас. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлуларыбиле көрүнген таварылгалардан ангыда, банкыларның үүлдерлери күрүне харыылаас.

8 чүүл. Банкыларның хамаарышпас чорду

Тыва Республиканың банкылары банк операцияларын чорудары-биле холбашкан шиитпирлерни олар хүлээп алырда, күрүнеиң эрге-чагырга база эргелел органнарындан хамаарышпас.

Күрүнеиң эрге-чагырга база эргелел органнарының ажылдакчылары банкылар эргелелиниң органнарына киржири (албан-дужаалды дакпырлаары) хоруглуг.

9 чүүл. Банкыларның уставтары

«Россияның Төп банкызының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң негелделери ёзугаар хүлээп ап турары боттарының уставтарына үндезилээш, банкылар ажылдаар.

Банкының уставында:

— банкының ады база оон турар чери (почта адрези);

— банкының боттандырып турары банк операцияларының дамзызы;

— банкының тургузары эге капиталының, күрлавыр, страхование фондуларының хемчээли;

— банк болза юридиктиг албан дери боон турар болгаш коммерциялыг үндезилел ажылдап турарын айтыр;

— эргелел органнарының, оларның тургузуунуң, тур, гузарының чурумунуң болгаш хүлээлгелериниң дугайында сан-медээлерни айтып киирген турар ужурлуг.

Банкыларның уставтарын Тыва Республиканың Национал банкызының сүмелерин ёзугаар белгелеп кылыр болгаш Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларына чөрүшкек эвес, банкыларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа дурумнерни анаа киирип болуур. Уставка киирип турары бүгү-ле өскерилгелериниң дугайын банкылар Тыва Республиканың Национал банкызынга данчадыр ужурлуг.

10 чүүл. Банкының эге капиталы

Банкының эге капиталы банкының хүлээлгелерин хандырарына херек юридиктиг эргелиг албан черлериниң база хуу кижилериниң акша-хөренгизинден чыгдынып тургузунар.

Эге капиталды банкының үшкү эвээш эвес кижилериниң акша-хөренгизинден тургузар.

II эге

Банкыларны ажыдарының база ажыл-чорудулгазын соксадырының чуруму

11 чүүл. Банкыларның ажыл-чорудулгазын лицензиялаары

Банк болуунуң ажыл-чорудулгазын Россияның Төп банкызының бээри лицензияга үндезилээш, боттандырып чорудар. Лицензияга банкының чорудары операцияларын даңзызын айтып көргүзер.

12 чүүл. Лицензия алырынга эргежок чүтүүл документтер

Банкыларның тургузукчулары лицензия алырда Тыва Республиканың Национал банкызынга база Россияның Төп банкызынга дараазында документилерни киирер:

а) лицензия тыпсып бээр дугайында дилег;

б) тургузарыга херек документилер (банкыны тургузарының керээзи, уставы, уставты хүлээп алганының база банкының удуртукчу органнарын томуйлаанының дугайында протокол);

в) экономиктиг үндезинней;

г) банкының удуртукчуларының (даргазының, директорунуң, кол бухгалтериниң (орталакчызының) дугайында мелдеер.

Банкының удуртулгазының хуу составы өскерилгеде чаа томуйлаткан албан-дужаалдыг кижилериниң мергежил шынарын баштыкаан документилерни Тыва Республиканың Национал банкызынга киирер.

13 чүүл. Кады тургускан банкыларның, даштыкы банкыларның болгаш банкылар-нерезидентилериниң салбырларының ажыл-чорудулгазын лицензиялаары.

Кады тургускан банк Тыва Республиканың база даштыкы банкының, киржилгези-биле, даштыкы банкының ады банк-нерезидентиниң салбырының банк операцияларын чорударына лицензия алырда, бо Хоойлунуң 12 чүүлүнде айытканы документилерге доктаатканы чурум ёзугаар дараазында ажык документилерни немей киирер:

а) даштыкы юридиктиг эргелер:

Тыва Республиканың девискээринде банк тургузарына оон киржилгезинің дугайынга азы салбырны ажыдарының дугайында даштыкы тургузукчунуң (киржикчинин) чогуур органының шиитпири:

устав азы юридиктиг эргелиг кижинин эрге-байдалын баштыкаан турар өске документ база баштайгы үш чылда оон программаларын балансларын;

Тыва Республиканың девискээринде банк тургузарына оон киржилгезинде даштыкы тургузукчунуң (киржикчинин) турун турары чуттун контроль органының бижимел чөпшээрели;

б) даштыкы хамаатыларга: ол кижиниң төлөп шыдаарының дугайында бирги класстың даштыкы банкының (бүгү делегей практиказын ёзугаар) бадыткалы;

— эргелел органнарының, оларның тургузуунуң, тур, гузарының чурумунуң болгаш хүлээлгелериниң дугайында сан-медээлерни айтып киирген турар ужурлуг.

Банкыларның уставтарын Тыва Республиканың Национал банкызының сүмелерин ёзугаар белгелеп кылыр болгаш Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларына чөрүшкек эвес, банкыларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа дурумнерни анаа киирип болуур. Уставка киирип турары бүгү-ле өскерилгелериниң дугайын банкылар Тыва Республиканың Национал банкызынга данчадыр ужурлуг.

10 чүүл. Банкының эге капиталы

Банкының хүлээлгелерин хандырарына херек юридиктиг эргелиг албан черлериниң база хуу кижилериниң акша-хөренгизинден чыгдынып тургузунар.

Эге капиталды банкының үшкү эвээш эвес кижилериниң акша-хөренгизинден тургузар.

II эге

Банкыларны ажыдарының база ажыл-чорудулгазын соксадырының чуруму

11 чүүл. Банкыларның ажыл-чорудулгазын лицензиялаары.

Банк болуунуң ажыл-чорудулгазын Россияның Төп банкызының бээри лицензияга үндезилээш, боттандырып чорудар. Лицензияга банкының чорудары операцияларын даңзызын айтып көргүзер.

12 чүүл. Лицензия алырынга эргежок чүтүүл документтер

Банкыларның тургузукчулары лицензия алырда Тыва Республиканың Национал банкызынга база Россияның Төп банкызынга дараазында документилерни киирер:

а) лицензия тыпсып бээр дугайында дилег;

б) тургузарыга херек документилер (банкыны тургузарының керээзи, уставы, уставты хүлээп алганының база банкының удуртукчу органнарын томуйлаанының дугайында протокол);

в) экономиктиг үндезинней;

г) банкының удуртукчуларының (даргазының, директорунуң, кол бухгалтериниң (орталакчызының) дугайында мелдеер.

Банкының удуртулгазының хуу составы өскерилгеде чаа томуйлаткан албан-дужаалдыг кижилериниң мергежил шынарын баштыкаан документилерни Тыва Республиканың Национал банкызынга киирер.

13 чүүл. Кады тургускан банкыларның, даштыкы банкыларның болгаш банкылар-нерезидентилериниң салбырларының ажыл-чорудулгазын лицензиялаары.

Кады тургускан банк Тыва Республиканың база даштыкы банкының, киржилгези-биле, даштыкы банкының ады банк-нерезидентиниң салбырының банк операцияларын чорударына лицензия алырда, бо Хоойлунуң 12 чүүлүнде айытканы документилерге доктаатканы чурум ёзугаар дараазында ажык документилерни немей киирер:

а) даштыкы юридиктиг эргелер:

Тыва Республиканың девискээринде банк тургузарына оон киржилгезинің дугайынга азы салбырны ажыдарының дугайында даштыкы тургузукчунуң (киржикчинин) чогуур органының шиитпири:

устав азы юридиктиг эргелиг кижинин эрге-байдалын баштыкаан турар өске документ база баштайгы үш чылда оон программаларын балансларын;

Тыва Республиканың девискээринде банк тургузарына оон киржилгезинде даштыкы тургузукчунуң (киржикчинин) турун турары чуттун контроль органының бижимел чөпшээрели;

б) даштыкы хамаатыларга: ол кижиниң төлөп шыдаарының дугайында бирги класстың даштыкы банкының (бүгү делегей практиказын ёзугаар) бадыткалы;

төлеп шыдаары биллингир ийнкеи эвээш эвес даштыкы юридиктиг эргелиг албан черлериниң база хуу-даа кижилериниң сүмелери.

14 чүүл. Кады тургускан банкыларның база банкыларны-нерезидентилериниң эге капиталын хевирлеп тургузарына хамаарыштыр Тыва Республиканың Национал банкызының бүрүн эргелери.

Бүгү-ле банкыларга бир демей тодаргай деп байдалларны тургузары-биле Тыва Республиканың Национал банкызы, Россияның Төп банкызы-биле дугуруушканы ёзугаар, Тыва Республиканың база даштыкы капиталлың болгаш банкыларны-нерезидентилериниң киржилгези-биле кады тургустунган банкыларның тургузукчуларына оларның эге капиталының эң кудуку болгаш эң үстүкү хемчээлдеринге хамаарыштыр негелделерни немей салып болур.

15 чүүл. Банкыларны бүрүткээри

Банкыларны уставтарын лицензия алган банкыларны эт-даңзызын (Бүгү-россияны бүрүткел дептерин) толдуруп бижип турар Тыва Республиканың Национал банкызының түүнелиниге үндезилээш, Россияның Төп банкызы бүрүткээр. Дептерге бижимелди лицензияны тыпсып бээри-биле кады деңге бижиир.

Лицензияны алган үеэниде эгелел, банк операцияларын банкылар боттандырар эргени ийнкпе эде организацияларда лицензияны Россияның Банкызынга эгидип бээр, а дептерге бижилгени күш чок кылыр.

Банкыларның дептерин, анаа өскерилгелерни болгаш немелделерни Россияның Банкызы ажык пардаатага паплаар.

16 чүүл. Банк операцияларын чорударынга лицензияны тыпсып бээр дугайында банкыларның дилээн чугаалажып көөрүнге хуусаа болгаш банкының уставын бүрүткээри

Банк операцияларын кылдырынга оларга лицензия бээр база оларның уставтарын бүрүткээр дугайында банкыларның дилеелерни ол сорулга-биле бо Хоойлуда көрүнген бүгү-ле документилерни алган үеэниде бээр үш айдан ашпас үеде чүүл Тыва Республиканың Национал банкызының түүнелиниң соонда, Россияның Төп банкызы чугаалажып көөр.

17 чүүл. Банк операциязын кылдырынга лицензия бээриндеи база банкының уставын бүрүткээриниң өйтөлаарының үндезинней

Россияның Төп банкызы биле Тыва Республиканың Национал банкызы дараазында кайы-даа чыдаттаан-биле банк операцияларын кылдырынга лицензия тыпсып бээриниң база банкының уставын бүрүткээриниң:

тургузукчу керээ биле уставы Тыва Республикада база Россия Федерациязында күштүг боон турар хоойлужудулга-биле дүүшпесте;

тургузукчуларының сан-хөе байдалы хошкак (аудитор организацияның түңнели-биле), банкының акша шыгжакчыларының база чээли алыкчыларының эрге-ажыңга айыылдыг болза, өйтөлап болуурлар.

18 чүүл. Банк операцияларын кылырынга лицензияны хуваарынга үндезинней

Тыва Республиканың Национал банкызы биле Россияның Төп банкызы банкыга тыпсып берген лицензияны:

а) лицензияны үндезилеп бергениде шын эвес медээлер илерээн;

б) Тыва Республиканың Национал банкызының дугайында Дүрүмде көрүнген өт-чёттаашкында шын эвес сан-медээлерни банк киирип берген;

в) банкыга лицензия тыпсып берген ай, хүнүнден бээр бир чылдан ажыг үеде банк ажыл-чорудулгазын эгелээрин саадаткан;

г) лицензияда көрүнүмээн операцияларны банк кылган;

д) банкыны төлээр аргазы чок (хоозураан деп көргенде);

е) бюджетке киирер үндүүглерни маргыш чокка төлээр дугайында Тыва Республиканың үндүүт албанының айтылыкын бижин күүселиринден база Тыва Республиканың Күрүнеиң үндүүт инспекциязының начальникинің азы начальниктиң орталакчызының киирген бижин-биле өске-даа төлевирлерден ойталаан таварылгаларда лицензияларны хавырып ап болуур.

Лицензияны хавырар мурнунда Хоойлунуң бо үүлүүнде айыткан үрээшкиннерни чайладырынче угланган сагындыыр хемчеглери Тыва Республиканың Национал банкызының талазындан алыр. Лицензияны хавырары банкыны дүжүрер дугайында шиитпир ол болуур.

19 чүүл. Тыва Республиканың Национал банкызының база Россияның Төп банкызының шиитпирлеринге банкыларның хомудаарының чуруму

Лицензияларны тыпсып бээриниң база хавырарының айтырыглаарының талазы-биле Тыва Республиканың Национал банкызының болгаш Россияның Төп банкызының шиитпирлеринге банкыларның уставтарын бүрүткээриниң, а ол ышкаш Тыва Республиканың Национал банкызының хайгаарал хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан өске-даа шиитпирлеринге банкылар Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунга база Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунга хомудал киирип болуур.

20 чүүл. Маргылдаалаарны чугаалажып көөрүнүң база банкыларның шиитпирлеринге хомудал киирериниң чуруму

Банкыларның боттарының клиентилери-биле маргылдаалары доктаатты-ган чурум ёзугаар ужуг судунга ийнкпе Дээди арбитраж судунга чугаалажып көөр.

Хамаатыларның, юридиктиг албан черлериниң болгаш күрүне органнарының эт-хөренги эргелерин банк үрээнинің түңнелинде банкының чедиргени каражаларны доктаатты-ган чурум ёзугаар Дээди арбитраж судунун шиитпири-биле эгилер.

21 чүүл. Банкыларның албан черлери болгаш организациялары база оларны ажыдарының чуруму

Тыва Республиканың Национал банкызын Россияның Төп банкызы-биле дүүшпешкинин ёзугаар Тыва Республиканың Сан ядызынга бүрүткээр. Тыва Республиканың Национал банкызының даргазын Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле Тыва Республиканың Дээди Совети албан-дужаалынга томуйлаар болгаш оон хостаар, дараазында Россияның Төп банкызы бадылаар.

Тыва Республиканың Национал банкызының даргазы албан-дужаалының айы-биле Чазактын — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң составына киирер.

Россияның Төп банкызының бүрүткээни банкылар Тыва Республиканың девискээринге база оон дашкаар боттарының салбырларын, төлөлекчилерин, а ол ышкаш ажыл-чорудулгазы коммерция банкыларының негелде-хереглелдерин хандырарынче угланган бюджеттеги бүдүүлгелерни (Тыва Республиканың девискээринге күштүг хоойлужудулгага үндезилээш, санажылга төптерин, хүүдүстар-майыктар паардаары-биле типографияларны) ажыдар эргелиг.

22 чүүл. Банкыларның ажыл-чорудулгазын соксадыры

Банкыларның ажыл-чорудулгазын Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр соксадыр.

III эге

Банкының сан-хөөзүнүң чогумчалыг чоруун хандырары. Оон кредиторларының болгаш акша салыкчыларының эргелерин, эрге-ажыктарын камгалаары.

23 чүүл. Акша-хөренгилерни курлавырлаары

Тыва Республиканың девискээринде бүгү-ле банкылар Тыва Республиканың Национал банкызынга ыяап-ла турар курлавырларын тудар ужурлуг.

Банкыларның ыяап-ла турар курлавырларының нормативин Россияның Төп банкызы доктаадыр.

24 чүүл. Саарылганы хандырары болгаш экономиктиг нормативтерни банкыларның сагыыры

Банкылар болза, тургузарының болгаш ажыглаарының чурумун Тыва Республиканың Национал банкызы база банкыларның уставтары доктаадын тургузар бодунуң страхование база курлавыр фондуларлыг болур ужурлуг.

Банкылар болза, Тыва Республиканың Национал банкызының доктаатканы дараазында экономиктиг нормативтерни сагыыр хүлээлгелиг:

— банкының эге капиталының бетиги хемчээли;

— банкының эге капиталының хемчээли-биле бүүрап бодурунуң хирезин барымдаалаан оон орулгазының түңүбиле аразында ындыкы хамаарыжылгазы;

— баланстың саарылгаларының көргүзүүлери;

— бир чээли алыкчызынга бүүрап болурунуң кудуку хемчээли;

даштыкы акша болгаш өртектиң ондагайлыының хемчээлин кызыгаарлаары;

— юридиктиг албан черлерине акция садып алыры-биле киириштирген акшаларны—үнелиг саазынарны ажыглаарын кызыгаарлаары.

25 чүүл. Банкының чажыды

Банкылар, оон иштинде Тыва Республиканың Национал банкызы операциялар, сан-дугаарлар болгаш боттарының клиентилериниң болгаш чагаалажып хырыдзажып турар улузунуң шыгжаан акшазының талазы-биле чажыты магадылаар. Банкының бүгү-ле албан-хаакчылары банкының операциялар, сан-дугаарларының, оон клиентилериниң база чагаалажып хырыдзажып турар улузунуң талазы-биле чажытты кадагалаар ужурлуг.

Юридиктиг албан черлериниң болгаш өске-даа организацияларының операцияларының база сан-дугаарларының талазы-биле шыныылгаларны организацияларның боттарынга, үстүнде турар оларның органнарынга, судтарга, истелге органнарынга, чидуруг полициязынга, арбитраж органнарынга, аудиторлар организацияларынга, а ол ышкаш үнелүүг онаарының айтыыглаарының талазы-биле сан-хөе органнарынга берип болур.

Хамаатыларның сан-дугаарларының болгаш салган акшазының талазы-биле шынзылгаларны клиентилерниң боттарындан база оларның төлөлериниден ангыда, судтарның болгаш истелге органнарының холунда турар херектер талазы-биле, кажан клиентилериң акша-хөренгизинге база өске-даа өртек-үнелиг үүлдерлинге хоруушкуну чүгле судтарның шиитпирлери, истелге органнарының доктаалдары-биле онаан болур, а тыртып шилчидерин чүгле арбитраж органнарының дужаалдары-биле судтарның берген күүселде хуулустарын ёзугаар, а Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазының көргени таварылгаларда, сан-хөе органнарының болгаш өске-даа организацияларының негелдези-биле чорудар.

Даштыкы база бүгү делегей организацияларының банкыларда турар акша-хөренгилерине база өртек-үнелиг өске-даа үүлдерлинге хоруушкуну ийнкпе тыртып шилчидерин чүгле судтарның шиитпирлеринге, истелге органнарының доктаалдарына ийнкпе ашак-кадайның кады хөренгизи боон турар салыышкының үлежир дугайында судтун шиитпирлеринге үндезилеттинген болуп.

Хамаатыларның акша-хөренгизин болгаш өртек-үнелиг өске-даа үүлдерин хоойлу ёзугаар күштүг боон эгелээн шиитклеге ийнкпе хоойлу-биле дүүштүр өнчүү хавырар дугайында үндүрген доктаалга үндезилээш, хавырар.

IV эге

Банкылар аразында хамаарылгалар болгаш клиентураларны банкыларның хандырары

27 чүүл. Банкылар аразында акша-үнелиг саазынарны, кредит болгаш өске-даа операциялары

Банкылар керээ эгелээшкиннери-биле оларның уставтарының көргенин ёзугаар бот-бёдунун акша-хөренгилерин акша-үнелиг саазын, кредиттер хевирлиг кылдыр киириштирип, таарыштыр тургузун база аразында өске-даа операцияларны чорудуп болур.

Улузунга акша чээли бээрин боттандырарына база бодунга алган хүлээлгелерин күүседиринге акша-хөреяги четпес таварылгада банкылар Россияның Банкызының тодаратканы негелделер-биле кредиттерни алыры-биле Тыва Республиканың Национал банкызындан база Россияның Банкызындан дилеп болуур.

28 чүүл. Банкылар кредиттериниң талазы-биле хуудан киирер акшалар

Банкылар операцияларының талазы-биле хуудан киирер акшаларны болгаш ачы-дуза дээш акша шаннаддарның хемчээлин «РСФСР-ниң Төп банкызының (Россияның банкызының) дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 15 чүүлүнде көрген негелделерни барымдаалап база Россия банкызының акша-кредит политиказының негелделери-биле дүүштүр банкылар боттары доктаадыр.

29 чүүл. Банкылар биле клиентилериниң аразында хамаарылгаларның керээ шинчиги

Банкылар биле клиентилериниң аразында харылзааларны керээ шинчиги болуур. Клиентилер кредит-санажылга хандырылгазынга банкыларны бот-тускай шилип алыр.

30 чүүл. Банкыларның санажылга майыктары

Банкылар санажылганы Россия банкызының доктаатканы майыктар, а ол ышкаш бүгү-делегейниң банк практиказында хүлээп алганы майыктар ёзугаар боттандырар.

31 чүүл. Тергиделге удур дурумнер

Хуулуг акшаларны база ачы-дуза дээш акша шаннаддар хемчээлдерин доктаадырының айтыыгларына банк операцияларының рыногунга тергиделге банк хереэнге адаанажылганы кызыгаарлаарынче угланган дугуржулгаларны чедип алыры-биле банкылар боттарының эвилелдерин, ассоциацияларын болгаш өске-даа каттыжыышкыннарын ажыглаары хоруглуг.

Тергиделге дурумнерни сагыырын Тыва Республиканың Национал банкызы контрольдаар.

32 чүүл. Кредиттерни катап эглип келирин хандырары

Банкылар кредиттерни дараазында чүүлдер-биле: эт-хөренги долаазы-биле, магадылал, хүлээнивчи база Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазына дүүштүр өске-даа хевирлер-биле хүлээлгелер кылдыр берип болуур.

33 чүүл. Чээли алыкчыларын чээли төлөөр аргазы чок (хоозураанар) деп чарлаары

Чээли алыкчыларын — банкылардан алган чээлиниг ой-шаанда эгилер талазы-биле боттарының хүлээлгелерин күүселип шыдаар юридиктиг албан черлериниң чогуур мелдеги паплаарын паардан турган Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужу

(Уланчызы 4-кү арында).

Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

дулгазының доктаатканы чурум өзугаар, чөөли төлөөр аргазы чок (хоозурааннар) деп санап чарлап болур.

Чөөли алыкчыдарын — банкылардан алган чөөлилерии дедир эгидер талазы-биле боттарының хүлөөлгелерин күүседип шыдавас хуу кижилер Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле эт-хөренги хөрүсалгазын хүлөөр.

34 үүл. Чөөли алыкчыларына — чөөли төлөөр аргазы чок деп чарлаттынган юридиктиг албан черлеринге хамаарыштыр хемчеглер

Чөөли алыкчылары —чөөли төлөөр аргазы чок деп чарлаттынган (хоозурааннар) юридиктиг албан черлеринге хамаарыштыр кредитор-банкының саналы-биле дараазында хемчеглерни ап болур:

— өре чөөлизин эде көөр;

— оперативтиг эргелелди кредитор-банкының киржилгези-биле тургускан түр чагыргага дамчыдып бөөр;

— чөөли алыкчызын — албан черин эде организаттаар:

— банкыда шыгжаан хөренгизин чоорту сайгарып турган, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазын өзугаар чөөли алыкчызын — албан черин дүжүрер.

Кредитор-банкының саналдап киргени хемчеглерин чөөли алыкчызының эрге-хоойлу хүлөөлгезинден хамаарыштыр оон үстүнде турар органы тургузукчулары (киржикчилери) боттандырар.

V эге

Банкыларның даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы

35 үүл. Даштыкы акшага банк операциялары

Банкылар Россияның Төп банкызының лицензиязы-биле даштыкы акша, өртек-үнелиг металлдар база даштар-биле, олардан кылган кылыглар-биле операцияларны кылып болур.

36 үүл. Банкыларның даштыкыда салбырлары болгаш төлөө черлери

Банкылар даштыкыга боттарының салбырларын Тыва Республиканың Национал банкызының түннелинге үндезилеп, Россияның Төп банкызының берген төпшээрели-биле ажыдып ап болур.

Банкыларның даштыкыга төлөө черлерин Тыва Республиканың Национал банкызының төпшээрели-биле ажыткаш, дараазында Россияның Төп банкызынга дыннадыр.

VI эге

Ажаалда-шыгжамыр хөрээ

37 үүл. Чурттакчы чоннуң ажаалдага салган акшалары

Чурттакчы чоннуң ажаалдага салыр акшаларын бүгүле банкылар хүлөөп ап болур.

Бо Хоойлуда көрдүүп доктааткан экономиктиг нормативтер өзугаар чурттакчы чоннуң салыр акшазын хүлөөп алыр талазы-биле операцияларны боттандырарының негелделерин банкылар тодарадыр.

Акша салыкчылары боттарының шыгжаар акшаларын кадагалаары-биле банкыларны шилип алыры хостуг болгаш чангыс база элээн каш банкыларга шыгжаан акшалыг бооп болур.

Банкылар акша хүлөөп алганы шынзыткан документини акша өөзинге тывыспышаан, шыгжадыр акшазын хүлөөп алыр.

38 үүл. Акша шыгжамырын кадагалаарын хандырар талазы-биле банкыларның хүлөөлгелери

Банкылар акша-хөренгилерниң кадагалалын база акша салыкчыларының мурнунга алган хүлөөлгелерин өй-шаанда күүседирин хандырар.

Банкылар Россияның Төп банкызының доктааткан чурумун база негелделер-биле чурттакчы чоннуң акша шыгжамырларын камгалап каталаар хүлөөлгелиг.

39 үүл. Банкыларның акца салыкчылары

Банкыларның акша салыкчылары Россия Федерациязының хамаатылары, даштыкы хамаатылар база хамааты болбайн турар-даа кижилер бооп болур.

Акша салыкчылары салган акшаларын аайлап, баш билир, банкының саналдааны хуулары база өске-даа хевир-биле салган акшазыдан орулгаларны алыр, туда акша чокка санажылгаларны кылып болур.

40 үүл. Тыва Республиканың Ажаалга банкызы

Тыва Республиканың Ажаалга банкызы Россияның Ажаалга банкызының девискээр банкызы бооп турар.

Күрүне (Россия Федерациязы) Россия Федерациязының Ажаалга кассазынга чоннуң идегеп бүзүрээни акша-хөренгизиниң база өртек-үнелиг өске-даа түүлдерин бүрүү-биле камгалап кадагалаарын база акша салыкчыларының бирги негелдези-биле оларны үндүрүп бөөрин магадылап турар.

VII эге

Банкыларда санажылга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга хайгаарал

41 үүл. Банкыларда санажылга чурумнары

Банкыларда бухгалтер санажылгазын Россияның Төп банкызының доктаатканы чурумнарны өзугаар боттандырар.

42 үүл. Чыл балансыларын банкыларның парлап дыннадыры

Тыва Республиканың Национал банкызының база Россияның Төп банкызының доктаатканы майык болгаш хуусаа өзугаар, оларга айыткан сан-медээлернин шыңнының контроль организациялары бадыткаан соонда банкылар чыл балансызын парлап дыннадыр. Кылган ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту банкылар Тыва Республиканың Национал банкызының доктаатканы чурум болгаш хуусааларда аная киирер.

43 үүл. Банкыларны хайгаараары

Тыва Республиканың Национал банкызы Тыва Республиканың база Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгазынга дүүштүр банкыларның ажыл-чорудулгазын хайгаараар.

44 үүл. Аудитория хыналдалары

Банкыларның ажыл-чорудулгазын шак ындыг хыналдаларны боттандырар кылдыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр эрге тывысканы контроль организациялары чыл санында-ла хынаар ужурлуг.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 30.
№ 537.

Танцы уран чүүлүнүң кижилери

ЧАҢГЫС ХЕМНИҢ САМЧЫЛАРЫ

Тыва Республиканың «Саян» ансамблинде ажылдап турар Таңдының Суг-Бажы чурттуг артистер бар. Оларның бирээзи Донгак Севекович Монгуш-Оюн. Ол Монгуш уктуг кижи-дир ийин. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, амыдыралын, ажыл-ижин сонуургалым.

Донгак Севекович солун намдарлыг кижилернин бирээзи. Ачазы Севек-Доржу Чалович Монгуш (ам аравыста чок), авазы Хорлуу Конзукаевна Оюн Таңды кожуунуң «Шаңган» совхозтуң малчыннары чораан. Авазы ам хүндүлүг дыштанылгада.

Донгакты анай кара чажыдан-на билир мен. Чаңгыс класска кады өөренип, партага кожа олуруп, эртемнерниң үндезиннерин шингээдип ап чордувус. Томаанныы, күш-культурага, уран чүүлге ынаа кончуг кижи. Ол 1968 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинин танцы салбырын доосказ; күрүнеин «Саян» ансамблинге ажылдап эгелээш, кады ажылдап турар эшөөрү-биле чөөрби беш чыл иштинде танцы-самны тыва чонунга бараалгадып, дүшкен ССРЭ-ниң болгаш Россияның хөй-хөй республикаларынга, крайларынга, областарынга, хоорайларынга, Европаның барык-ла шупту чурттарынга чедип, Азия төөнде биче-буурай кижилериң кайгамчыктыг уран чүүлүн көргүзүп келген.

Уран чүүлдүн сайзыралынга киирген ажыл-ижи дээш 1985 чылда Д. С. Монгушка Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тывыскан. Артист салым-чол кижини каяа-даа чедире бөөр. «Саян» ансамблиниң артистери 1985 чылда Японияга, 1990 чылда Филиппиннерге, Малазияга чедип, Тываның ырларын, сыгыт-хөөмейин, танцы-самын бараалгатканнар. Азия чурттарының кижилери Д. С. Монгуштуң танцы-самын магадаан. Артистиң репертуарында тыва, орус, украин, казах, татар, моол болгаш өске-даа улустарның хойнун, чаңгыстың танцылары бар. Донгак Севекович, ылаңгыя хамның самын тергиин-не ойнаар. Донгактың угунда хам өгбелер база бар чүве ийин. Танцычының өөнүн өөзи Светлана Салчаковна Сүрүн сураглыг ыраажы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи. Уран чүүлге доңнашкан садым-чолдар үре-түннелдиг, аас-кежиктиг болбайн канчаар.

Ушкарганнай чедирер дээри ышкаш, Донгак Севековичиниң хан төрел дүнмазы Алексей Мөңгеевич Оюнуң ажылнжинин дугайында чугаалаза артык эвес боор. Донгактың авазы, Алексейниң ачазы угбашкылар чүве. Алексей Кочетово, Бай-Хаак школаларынга өөренип турган-ла, танцы-самга салымнын көргүзүп, уран чүүлдүң кожуун, республика көрүлделерингe киржип турган. Ол салымчолун уран чүүл-биле холбаштырган. Бурятияның уран чүүл училищезинин танцы салбырын доосказ, акызы ышкаш, «Саян» ансамблинге ажылдай берген. Күш-ажылчы он ажыг чылдарның иштинде ат-сураа алгый берген. 1993 чылдың август 15-те Тыва Республиканың Чазаа үреттүүнелдиг ажылы дээш А. М. Оюнга Тыва Республиканың алдарлыг артизи деп атты тывыскан. Дыка аныяанда алдар-атка четкен кижи. Алексейнин өөнүн өөзи Лина Сереловна база артист.

Сценага артистер танцылап турда чараш-ла. Дөргүлтөрел, эш-өөр аразынга самнай бөөрге, магалыг-ла. Маңаа амыдыралдан бир болуушкунну киирейн. 1993 чылдың кыжынында Алексейниң дүмазы Бай-Хаак ортумак школазының башкызы Байлак Мөңгеевна Оюн оглунуң үш харлаан доюн эрттирген. Бичии оолдуң байырына бистин өг-бүлевисти база чалаан. Аңаа Алексей Мөңгеевич база киришкен.

Өг-бүленің найырына ыры-шоор куттулуп, танцы-сам диңмиреп турган. Алексей дөргүл-төрелдеринге бодунуң «Буураз» деп самын ойнап берген. Ону көрүп орган авазы, Суг-Бажының сураглыг тевежизи Александра Чаловна Монгуш мынчаар чугаалай-дыр: «Күжүр оглум, танцын аваң, ачаңның өстүрүп чораан Кара-Бууразының самы дег чараш-тыр». Амыдырал биле танцы-сам тудуш деп чүве бо-дур.

Амгы үеде танцычылар Алексей Оюн, Надежда Даржаа, сыгытчылар Владимир Монгуш, Мөңгүн-оол Ондар, Борис Монгуш, Алдын-оол Севек Америкада оюн-тоглаазын көргүзүп чоруп турар.

Семен ОЮН.
«Таңды-Уула» солуннуң редакторунуң оралакчызы.

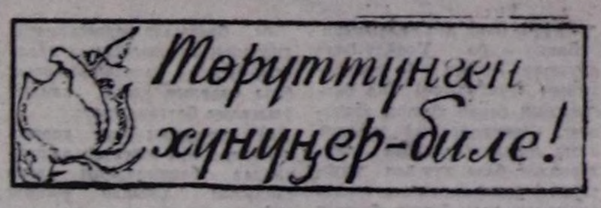

Ноябрь 17-де бистин даай-ававыс **Александра Калдар-ооловна НУРСАТТЫҢ** төрүттүнген хүнү. Ол бодунуң төрээн дөрт ургуларындан ангыда бистерниң — өскүс арткан үш дунмаларының база ынак авазы. Бистин даай-ававыс садыг шугумунга 30 чыл ажыр ажылдап чоруур болгаш амгы үеде Ак-Довурак хоорайда садыглавышаан. Бистин аравыстан дөрт кижи Кызыл хоорайда өөренип турар бис. Оон ангыда даай-ававыс дөрт бичии чаштарның кырган-авазы.

Ынак даай-ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр эн эки үүлдерни күзеевишаан, үүректерривис ханызындан изиг байыр чедирип тур бис.

Уруглары — Урана, Марина, Чечена, Аяна, оолдары — Мерген, Буян, Орлан, күдээлери — Айдын, Сундар, кени — Люда.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Сүт-Хөл кожуунуң Чечектиг тайгазының Үстүү-Ойна кыштап чыдар ада-иевис **Зоя Күжүгетовна ОНДАР** ноябрь 15-те 56 харлаар база **Сүмеш Калдаевич ОНДАР** ноябрь 13-те 57 харлаан. Ада-иевистин төрүттүнген хүннерин таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, узун назынныг болуруун күзеп, ада-иевиске черге чедир мөгейдивис.

Хеймер уруу ЧИМИДА, уруунуң уруу ОРЛАШКА.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң ававыс **Сенденмаа Дугаровна ДОНГАК** бөжен харлап турар. Ававыс Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктың № 1 школазында хөй чылдар иштинде бичии чаштарга билиглерни берип, ажыл-ижинге идепкейлиг чоруун көргүзүп чоруур. Ававыс 4 ургуну өстүрүп, кижизиткен. Ол дээш ынак ававыска черге чедир мөгейбишаан, узун назынны, калыкшылды күзеп тур бис.

Уруглары Айлан, Чодураа, Чечек, оглу Алексей, уруунуң оглу Артур, күдээзи Даис.

Чарлаалдар бюрозу

КАМГАЛАДЫЫШКЫН КЕРЭЭЛЕРИН ЧАРАР

Республиканың бүгү бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары болгаш өске-даа ажылагый черлери өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка хоойлужудулгага дүүштүр эмнелгениң албан страхование (камгаладыышкын) дадывырының төлекчилери болуп, албан-биле бүрүткедир болгаш эмнелгениң албан страхованиезинин талазы-биле керээлерни чарар ужурлуг дээрзин эмнелгенин албан страхованиезинин Тыва фондузу дыннадып тур.

Керээлерни чарар үеде эмнелгениң албан страхованиезинин тускай бижиин керээ чарган бүгү бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга тыпсыр, ол бижикти езугаар коллективтер кежигүннеринге эмнелге дузаламчызын хандырар. Ындыг хандырылганы республиканың эмнелге черлеринге, а ол ышкаш республикадан дашкаар безин эмнелге албан черлеринге боттандырар.

Бүрүткедиринден ойталааны дээш төлөөр дадывыр түүнүнүн 10 хуузу хемчээлдиг торгаалды онаары хоойлужудулгада доктааттынган. Бүрүткедирде, I-Т хевириниң отчедун көргүзер.

Эмнелгениң албан камгаладырының Тыва республика фондузунуң адрези: 667000, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 11, кабинет № 19 3-кү каъдында, телефону 3-33-61.

Эмнелгениң албан страхованиезинин талдывырыч Тыва Республиканың Национал банкызында болгаш оон кожуунларда салбырларында ай санында дараазында агар саннарже шилчидер:

692601 — Эмнелгениң албан страхованиезинин федералдыг фондузу, дадывыр хемчээли — санап берген ажыл төлевириниң 0.2 хуузу болур:

692203 — Эмнелгениң албан страхованиезинин Тыва республика фондузу, ажылчыннарга санап берген ажыл төлевириниң 3.4 хуузу. Дадывыр төлөөр хуусаазын эрттирипкен таварылгада, хүн бүрүде 1 хуу хөөлөөшкинни төлөөр (чедир төлеттинмээн дадывыр түүнүнге хамаарыштыр).

Тывага суг күжү-биле ажылдаар электри станцияларының (ГЭС) тудугларынга ажылдаарын күзээн инженер-электриктерни болгаш инженер-тудугжуларны баш удур шилип алырының дугайын дыннадып тур. Баштайгы болгаш шуут шилип алыышкынны (Швейцарияга) чедиишкинниг тудуп эрткен кижилерни Швейцарияже 8 ай хуусаалыг өөредип чорудар (өг-бүлези-биле калы-даа чоруп болур).

Кандидаттардан негелде: назыны 35 хар чедир, мергежилиниң аайы-биле 2 чыл иштинде ажыллаан турар.

Күзелдиг кижилер-биле беседа 1993 чылдың ноябрь 20-де 9.00 шактан эгелээш, Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда № 32 бажыннын 106-гы кабинединге болур.

Келир кижилер дипломнуң хоолгазын, күш-ажыл дептеринден ушта бижилгени эккээр.

Айтырыг толарадыр чер: Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөренгизин башкарар талазы-биле комитеди, М. К. АНАЙ-ООЛ.

ТЫВАНЫҢ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР ЭВИЛЕЛИНИН БЕЛЕТКЕЛ-КОММЕРЦИЯ ТӨВҮНДЕ ДАРААЗЫНДА БАРААННАРНЫ САДЫП ТУРАР:

— аъттыг шериг эзери, өртээ 85.250 рубль;
— херээженнер сумкалары, орукка ап чоруур сумкалар, өртээ 8-тен 34 мун рубль чедир;
— хол-биле дааранар машиналар, өртээ 87.200 рубль;
—савада ары чигири (330 г.), өртээ 1332 рубль;
— көк-кат вареньези (доскаарларда), 1 кг-ныи өртээ 1100 рубль;
— Канск фабриказынын кондитер кылыглары, карамель, печенье.

Бистин турар черивис: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, 17, телефон № 2-47-60.

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөренгизин башкарар талазы-биле комитеди 1993 чылдың ноябрь 12-де болган садыглаашкынның түннелдерин дыннадып тур:

Объектилер ады	Эге өртөк	Чагыг	Саткан өртек	Тиилекчилер
1. № 41 магазин Паротурбинная кудумчузу, 17.	1.400000	2	45.500000	«Тыва өсток АН
2. № 13 магазин Дружба кудумчузу, 1	1.070000	3	51.000000	хуу кижи

● Футбол

КУДУКУ ДЕҢНЕЛДЕ

Моон мурнунда чылдарда республика чергелиг маргылдаалар школачылар аразынга безин эртип турганын бут бембүүнге хандыкшылдыглар сактыр боор.

Кызылда Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң шөлү ногаан шык чытканыдан ам ойнаар арга чок болган: чаъстыгла малгаштыг, каан хүннерде кижи көзүлбес куу довурак боор.

Октябрь айда Тыва Республиканың кубогу дээш «Бай-Тайга» (Тээли) — «Енисей» (Кызыл) командалар аразында бир дугаар чер дээш түүнел оюн болуп эткен. Аная оюн шөлү шуут белен эвес болган. Чугула херек ужурлуг шыыглар көзүлбес. ол хамаанчок, шөлдүн кыдыгларында турар туктар безин чок. Оон ынай бир харааданчыг чүве стадионда көрүкчүлериң эвээжи. Хоорайга бо маргылдаа дугайында кым-даа билбээн, чарлалдар астынмаан.

Бо бүгү түнү көргүзүп турарыл дээрге бистин Тывавыста бут бембүү өске спорт хевирлеринге бодаарга, эң-не чавыс деңнелде туруп турар. Россияның өске девискээринден Россияның футбол чемпионадында киржип турар командалар кайы көвей. Чижээ, «Динамо» (Якутск), «Динамо» (Алдан) Якут-Саха Республикадан, «Селенга» (Улан-Удэ) дээш, оон-даа өске. А бистин Тывавыста ындыг команда чүге чогул?

Оон ангыда бут бембүүн аныяк эр улус ойнаар чүве болганда, спортчу маргылдааларны бедик деңнелге эрттирип, аныяктарның сонуургалын хаара-тутса, арагалаашкын, корум-чурум үеэшкинниериниң хуузу чоп эвээжевес деп. Бо бүгүнү черле холга ап, тыва футболдун ойнакчыларынга боттуг дуза көргүзерин республиканың спорт комитединден болгаш Тыва Республиканың Чазаанган дилеп тур бис.

Бо чылын республикага ийи маргылдаа болуп эткен: чемпионат биле кубок дээш. Ол маргылдааларга бистиң Бай-Тайга кожуунуң төөү Тээли суурнуң «Бай-Тайга» командазы шылгарап үнүп келген. Бо команда республика чемпионадының түүнел оюнунга шыырак дээн «Хемчик» (Кызыл-Мажалык) командазын 3:1 санга уткаш чемпионнаан. А кубок дээш маргылдаага Кызылдың бүгү командаларындан чыып каан ойнакчыларлыг «Енисей» командазынга оюн сөөлүнде пенальтиге чаңгыс-ла сан четпейн баргаш уттурупкан.

Кыдыг-кызыгаар ыраккы кожуундан келген бо команданың ол хире бедик деңнелге ойнапканын көргеш, чамдык улус шала чиктигзинип, таварылга болуп ойнап турар улус-тур деп бодап турганы-даа чадавас. Чок, ол ындыг эвес. Бо чылгы «Бай-Тайга» командазының оолдары — мээн эш-өөрүм тос—он харлыындан эгелеп-ле Тээли суурнуң адаанда шыкка тускай трепер башкы-даа чокка, боттарывыс-ла ойнап, бот-боттарывыстан өөреним ап келдивис.

Бөгүнге чедир спортчу оруувуста өөрүшкүлүг чедиишкиннер-даа, мунгаранчыг уттуруушкуннар-даа бар. Оон мурнунда ССРЭ бүзүлбаан турда, школачылар аразында эртип турган «Хөм бөмбүк» шаңналы дээш маргылдааларга каш дакпыр чемпионнаан. Улан-Удэ, Якутияның Нерюнгри хоорайларга, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназының маргылдааларынга киржип келген бис. Ол чылдарда ойнап турган команданың кежигүүнери чамдыктары өөренип, өскелери шериг албан-хүлөөлгезин эрттирип, чүк бы-даарай бергени-биле «Бай-Тайганың» эт-сыры үнмейн турган. Ам эрги состав катап чылып, команданы кол өөрү тургускан чүве болганда, ам бо чылдан эгелээш бис дугаар чер дээш тужурууга белен бис.

Айчы СЕРЕН-ЧИМИТ.
«Бай-Тайга» командазының кежигүүн.

КИНО

НОЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Бистиң ызыгуур салгалывыс» 11.00, 14.10, 17.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Чаа кижи»** 10.00, 12.30, 15.00, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Изиг үректиг кыстар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Калчаалыг чоланчылар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Аңнар чагырыкчызы» 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40 шактарда.

Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну

Оюн Хоремович СЕНГИННИҢ

78 харлап бар чораан назынында үр зараан сөөлүнде мөчээни-биле холбаштыр «Сукпак» совхозтуң дирекциязы болгаш суму чагырказы ханы кажыдалды оон төрелдеринге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге илергейлеп тур.

«Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязы, солуннуң кол бухгалтери Людмила Кызыл-ооллуң кени

Сайзаана Солаановна СЕВЭЭННИҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң адаиезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӨӨДИ СОВЕТИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчылы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгей кижилер хүлөөп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чугаал. — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очудга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23, ündүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейи барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чедиге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары 1-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле эгүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнаалыглары үеэш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 216.